

Het Landbouwonderwijs in Nederland tot 1918

Een beknopt bibliografisch vademecum

door

Dr. J.M.G. van der Poel

Centrum voor landbouwpublikaties en landbouwdocumentatie
Wageningen – 1976

Inhoud

Ten geleide, door Ir. J.B. Ritzema van Ikema	7
I Inleiding	9
II Het ontstaan van het landbouwonderwijs	13
De 18e eeuwse landbouwliteratuur	15
Het eerste schoolboek	16
De eerste landbouw cursussen en -scholen	22
Universitair landbouwonderwijs	23
III Het 'hogere' landbouwonderwijs tot 1863	30
De invloed van Hohenheim	31
Mislukte plannen	32
Opgerichte scholen	35
Rapporten en adviezen van meer algemene strekking	44
IV Elementair landbouwonderwijs	48
Cursussen en scholen	48
Tuinbouwonderwijs	53
Lezingen, wandelleraren	55
V Het landbouwonderwijs op de lagere scholen	62
De schoolboekjes	66
Overzicht van schoolboekjes voor de lagere school	69
Opleiding en onderwijsbevoegdheid	74
Schoolplaten en andere hulpmiddelen	84
VI De wet op het middelbaar onderwijs van 1863	90
De controverse theoretisch of theoretisch-praktisch onderwijs	91
De onderwijsbevoegdheid	100
Plannen voor landbouwscholen	104

VII Het landbouwonderwijs op universitair niveau	112
De opvattingen over universitair landbouwonderwijs sinds 1860	112
Van Rijkslandbouwschool tot Landbouwhogeschool	119
VIII Middelbaar en lager landbouwonderwijs na 1890	133
Vakscholen	135
Land- en tuinbouwcursussen	139
Rijkslandbouwwinterscholen en andere middelbare scho- len	140
Landbouwhuishoudonderwijs	144
Register van persoonsnamen	148

Ten geleide

Het heden en de toekomst zullen bij de Herdenking 100 Jaar Landbouwonderwijs centraal staan. De vele congressen en symposia, die in 1976 in het kader van de herdenking worden georganiseerd, zijn uitsluitend — en naar het mij voorkomt: terecht — gewijd aan actuele problemen.

Toch zou het niet juist zijn, indien geheel werd voorbijgegaan aan het verleden. Van een werkelijke herdenking zou dan immers geen sprake zijn.

Het huidige niveau van het Landbouwonderwijs zijn wij als een vanzelfsprekendheid gaan beschouwen. Hoe primitief de toestand op Landbouwonderwijsgebied honderd jaar geleden was, kunnen wij ons nauwelijks meer indenken.

In 1876 was er geen Ministerie van Landbouw, geen Directie van de Landbouw en geen Directie Landbouwonderwijs. Een inspecteur van het middelbaar onderwijs was bij wijze van neventaak belast met het toezicht op de enige Landbouwschool, die ons land in dat jaar rijk was geworden.

De voorgeschiedenis van deze Rijkslandbouwschool reikt terug tot in de 18e eeuw. Zij is het fundament waarop het huidige Landbouwonderwijs in al zijn schakeringen is gebouwd.

Voor niet-historici is deze voorgeschiedenis een onbekend en ontoegankelijk gebied. Met deze publikatie hoopt de Voorbereidingscommissie Herdenking 100 Jaar Landbouwonderwijs de toegang tot dit ontoegankelijk gebied te hebben ontsloten voor allen die zich voor het Landbouwonderwijs interesseren.

Ir. J.B. Ritzema van Ikema,
Voorzitter van de Voorbereidings-
commissie Herdenking 100 Jaar
Landbouwonderwijs

I Inleiding

Iedere herdenking noodt onwillekeurig tot een terugblik in het verleden. Aan de vraag hoe alles ontstaan en geworden is, ontkomt niemand die bij een herdenking is betrokken, ook al heeft hij geen enkele belangstelling voor geschiedenis.

In 1976 zal het honderd jaar geleden zijn, dat de centrale overheid de eerste rijks-onderwijsinstelling in het leven riep, die een gespecialiseerde opleiding in de landbouwkunde gaf. De wet op het middelbaar onderwijs van 1863 had de oprichting van deze school reeds dwingend voorgeschreven. De verwezenlijking ervan werd echter op de lange baan geschoven tengevolge van een tweetal eigenschappen, die de Nederlander ingeschapen schijnen: de neiging tot zuinigheid, ook — of juist — wanneer het een zaak van algemeen belang betreft, en de neiging om eindeloze overwegingen en discussies aan een beslissing te laten voorafgaan.

Aan de herdenking van de honderdste geboortedag van deze eerste landbouwonderwijsinstelling, de Rijkslandbouwschool te Wageningen, dankt dit boekje zijn ontstaan. Het werd samengesteld in opdracht van de Voorbereidingscommissie Herdenking 100 Jaar Landbouwonderwijs, die op 4 oktober 1974 door de minister van Landbouw en Visserij werd ingesteld.

De oorspronkelijke opdracht luidde: het samenstellen van een bibliografie van de geschiedenis van het landbouwonderwijs. Na een eerste terreinverkenning door de samensteller is deze opdracht nader gepreciseerd. Gezien de korte termijn van voorbereiding was het niet mogelijk een overzicht te geven van alle publikaties over het landbouwonderwijs vanaf het ontstaan in de 18e eeuw tot het herdenkingsjaar 1976. Daarom werd besloten alleen de belangrijkste literatuur op te nemen en als eindtermijn het einde van de Eerste Wereldoorlog te nemen. Dit leek ook in historisch verband een aanvaardbare caesuur, omdat in 1918 een nieuw tijdperk voor het landbouwonderwijs werd ingeluid. De oude ontwikkelingsgang

van het 'hogere' landbouwonderwijs werd in dat jaar afgesloten en culmineerde in de opening van de Landbouwhogeschool, terwijl zich vrijwel terzelfdertijd nieuwe perspectieven openden voor het landbouwonderwijs op lager niveau.

Een probleem vormde aanvankelijk de systematisering van het weerbarstige materiaal. Het was uiteraard weinig zinvol om de honderden titels van boeken en tijdschriftartikelen in chronologische volgorde achter elkaar af te drukken. Tengevolge van de vele problemen, die bij de organisatie van de verschillende vormen van landbouwonderwijs in de loop der tijden zijn gerezen, kon evenmin worden volstaan met een eenvoudige rubricering.

De enige oplossing bleek de heterogene stof naar een betrekkelijk groot aantal onderwerpen in te delen en de aldus gevormde rubrieken van een inleiding te voorzien, waarin in het kort de ontwikkeling van dat bepaalde facet van het landbouwonderwijs werd weergegeven. De publikaties die daarop betrekking hadden, werden ten dele in de tekst en ten dele aan het einde van de gehele rubriek in een chronologische literatuurlijst van grotere omvang verwerkt. Wie zich snel wil oriënteren op een bepaald terrein van de geschiedenis van het landbouwonderwijs, vindt in deze tekst de belangrijkste ontwikkelingslijnen aangegeven. De tekst bevat alleen feitelijke gegevens ontleend aan de literatuur, die niet worden geïnterpreteerd.

Als leidraad voor de ontwikkeling in de tweede helft van de 19e eeuw heeft de *Landbouwcourant*, het belangrijkste en goed geïnformeerde landbouwblad uit die tijd, gediend. De overige landbouwbladen, die weinig officiële berichten opnamen, werden in mindere mate geraadpleegd. De onderwijsperiodieken werden slechts incidenteel gebruikt.

Het uitgangspunt is steeds geweest dat de belangstellende zich aan de hand van de verstrekte algemene gegevens en literatuur voor regionale en plaatselijke ontwikkelingen nader kan informeren in de Landbouwverslagen, in de Mededelingen en Jaarboekjes van de verschillende landbouwmaatschappijen, en in de gedenkboeken van deze maatschappijen.

Voor een overzicht van deze gedenkboeken zij verwezen naar W.D. Brouwer, *Bibliografie van de Nederlandse landbouwschiedenis*, 2 dln, Wageningen, 1975.

Slechts bij uitzondering is vermeld, wat op de achtereenvolgende Landhuishoudkundige Congressen over het landbouwonderwijs is besproken, hoe belangrijk deze discussies ook zijn geweest. Men

kan zich hierover gemakkelijk oriënteren aan de hand van een index, die op de verslagen van deze vereniging werd gemaakt.

J.M.G. van der Poel en R.J.C. Wessels, *De verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, 1846-1953*, Meppel, 1953.

Raadpleging van de Handelingen van de Staten-Generaal (behandeling wetsontwerpen en begrotingsdebatten) en van provinciale en gemeenteverslagen is evenzeer noodzakelijk.

Het spreekt welhaast van zelf dat de weinige monografieën die over de geschiedenis van het landbouwonderwijs zijn verschenen niet genegerd kunnen worden.

N.G. Addens, *De Vereeniging voor Hooger Landbouwonderwijs te Groningen, Historisch overzicht naar aanleiding van haar vijftigjarig bestaan*, (Groningen), 1960, 324 pp. (beperkt zich niet tot de geschiedenis van deze vereniging; de eerste hoofdstukken zijn onmisbaar voor een algemene oriëntatie).

J. Baert, De invloed van het onderwijs en de wetenschap op de landbouw, in: Z.W. Sneller (e.a.), *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw, 1795-1940*, Groningen, 1951², pp. 217-233.

J. Baert, Het landbouwonderwijs in Nederland vóór 1876, *Landbouwkundig Tijdschrift* 56-57 (1944-45), pp. 508-523 en 58 (1946), pp. 35-46; ook in: *Agronomisch-Historisch Jaarboek* 3 (1947).

D.S. Huizinga, De invloed van het onderwijs en van de wetenschap op den landbouw, in: Z.W. Sneller (e.a.), *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw, 1795-1940*, Groningen, 1943, pp. 235-251.

J.W. Moll, Het landbouwonderwijs aan de hoogeschool te Groningen gedurende de negentiende eeuw, in: *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV, Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit te Groningen, uitgegeven in opdracht van den Academischen Senaat*, Groningen, 1914, pp. 384-415.

R.H. Rijkens, Landbouwonderwijs, in: *De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913*, 's-Gravenhage (1913), pp. 91-130.

G. Veenstra, *De geschiedenis van een geslacht, Onderwijzers aan Nederlandse plattelandsscholen in hun grootse werk ten behoeve van land- en tuinbouw in de 19-de en 20-ste eeuw*, ('s-Gravenhage), 1972, 225 pp.

Opvallend is dat slechts weinig auteurs op dit gebied archiefonderzoek hebben gedaan. In de literatuur uit het verleden vindt men

immers veelal slechts het eindresultaat van een bepaalde ontwikkeling: wetten en besluiten. Hoe deze tot stand zijn gekomen, wat de achtergronden ervan zijn, wie daarbij een beslissende rol hebben gespeeld, zijn vragen die alleen door archiefonderzoek kunnen worden opgelost.

In de archieven van de verschillende ministeries, waaronder de landbouw in de vorige eeuw heeft geressorteed (aanwezig op het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage), en in het archief van het ministerie van Landbouw en Visserij, dat door de publikatie van voortreffelijke inventarissen de laatste jaren zoveel beter te raadplegen is, liggen talloze stukken op bewerking te wachten. Ook in vele provinciale en gemeente-archieven en in de archieven van de landbouworganisaties zal men vele gegevens, die nergens gepubliceerd zijn, kunnen achterhalen.

Met het bovenstaande is, dunkt me, voldoende uiteengezet wat de bedoeling van dit boekje is, wat het wel en wat het niet geeft. Enerzijds geeft het iets meer, anderzijds minder dan gebruikelijk is bij een bibliografie. Het is niet meer dan een eerste hulpmiddel voor degenen — en daarbij is in de eerste plaats gedacht aan de docenten bij het landbouwonderwijs in al zijn geledingen — die zich in deze materie nader willen verdiepen.

Veel dank ben ik verschuldigd aan Mr. R.W. Kijlstra te Renkum, die mijn taak aanzienlijk verlicht heeft door mij zijn aantekeningen over de geschiedenis van de Landhuishoudkundige School te Groningen ter beschikking te stellen.

Zonder de voortreffelijke hulp van het personeel van het uitleenbureau van de Bibliotheek van de Landbouwhogeschool, dat in recordtijd grote hoeveelheden literatuur van elders voor mij wist te bemachtigen, zou het manuscript niet op tijd gereed gekomen zijn.

II Het ontstaan van het landbouwonderwijs

De geschiedenis van het landbouwonderwijs vóór 1876, het jaar waarin de Rijkslandbouwschool te Wageningen werd geopend, is een lang verhaal van een aaneenschakeling van mislukkingen. Talloze goedbedoelde pogingen die in deze periode zijn ondernomen om het landbouwonderwijs van de grond te krijgen, zijn steeds weer opnieuw gestrand op misplaatste zuinigheid, politieke touwtrekkerij, gebrek aan inzicht en aan deskundigen.

De landbouwwetenschap stond tot het midden van de 19e eeuw nog in de kleuterschoenen en ontwikkelde veelal slechts foutieve verklaringen van de landbouwkundige verschijnselen. Eerst met de ontdekking in 1840 door Justus von Liebig (1803-1873) dat de planten niet door de dampkring of door de humus, maar door anorganische stoffen worden gevoed, werden de eerste grondslagen gelegd voor een wetenschappelijke verklaring van de groei van de planten. De landbouw werd sindsdien meer en meer object van wetenschappelijk onderzoek, maar tot de laatste decennia van de 19e eeuw bleef de landbouw — wat hij vanaf de prehistorie was geweest — een empirisch bedrijf. Op grond van ervaring hadden de boeren in de loop der voorafgaande eeuwen tal van verbeteringen tot stand gebracht, zodat de opbrengsten steeds hoger waren geworden, maar deze verbeteringen verbreidden zich zo langzaam dat zij eerst op langere termijn waarneembaar worden voor de onderzoeker.

Verblind door intellectuele hoogmoed meenden vele 18e en vroeg-19e eeuwse academici dit empirisch stadium te kunnen doorbreken en de landbouw in een handomdraai te kunnen verbeteren. Klakkeloos wilden zij de denkbeelden die de buitenlandse literatuur hen voorschotelde toepassen op de Nederlandse landbouwpraktijk, zonder te beseffen dat de daarin ontwikkelde theorieën en methoden dikwijls onjuist waren. Evenmin zagen zij in dat de landbouw in het buitenland onder geheel andere omstandigheden

dan bij ons werd uitgeoefend en dat de elders verkregen verbeteringen in ons land niet altijd tot dezelfde gunstige resultaten konden leiden. Honend lieten zij zich uit over de achterlijke boeren, die hun adviezen niet wilden overnemen en "den ouden slender" bleven volgen. Men zag daarbij over het hoofd dat de boeren op grond van hun ervaringskennis dikwijls al bij voorbaat de onuitvoerbaarheid of de ondoelmatigheid of zelfs de onzinnigheid van de voorgestelde handelwijzen doorzagen. De vele proefnemingen op landbouwgebied, die deze medici, juristen en andere notabelen zelf met de nieuwe methoden namen, liepen dan ook in de meeste gevallen op een fiasco uit.

J.M.G. van der Poel, *De landbouw in de Bataafse Tijd: Illusie en werkelijkheid, Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek 35 (1972), pp. 65-80.*

Hun gebrek aan kennis kan aan deze notabelen nauwelijks verweten worden, omdat de wetenschap nog geen juist inzicht had verschaft in de planten- en veevoeding, in de ziekte- en insektenbestrijding, in de bemesting enz. enz. Zij waren echter te snel met hun conclusie dat de landbouw op dat ogenblik nog in sterke mate kon worden verbeterd. De Nederlandse boeren, die zij voor achterlijk aanzagen, hadden hun opbrengsten in de loop der tijden op een zo hoog niveau weten te brengen, dat deze dikwijls nauwelijks meer voor aanzienlijke verbetering vatbaar waren zonder de theoretische kennis, die eerst in de tweede helft van de 19e eeuw zou ontstaan.

Ondanks alle bezwaren die men tegen hen kan aandragen, moet geconstateerd worden, dat deze stedelijke notabelen de eersten zijn geweest, die de aandacht in ons land op de landbouw hebben gevestigd en althans pogingen hebben ondernomen om de landbouw te verbeteren, al waren die dan ook bij voorbaat tot mislukking gedoemd.

Hun idealisme heeft ook de eerste stoot gegeven om het landbouwonderwijs op gang te brengen. In hun kring ontstonden de eerste plannen voor het samenstellen van een landbouwkundig leerboekje voor plattelandsscholen; de plattelandspredikanten en dorpsonderwijzers waren volgens hen de bij uitstek geroepen om als landbouwdocenten op te treden. Hun gedachte dat landbouwonderwijs op de lagere school moest beginnen, heeft tot het eind van de 19e eeuw doorgewerkt.

De 18e eeuwse landbouwliteratuur

Onder de intellectuelen, die zich voor de landbouw interesseerden namen de predikanten een belangrijke plaats in. Dit was ook in Duitsland het geval.

H. Beyer, Zur Entwicklung des Bauernstandes in Schleswig-Holstein zwischen 1768 und 1848, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 5 (1957), pp. 50-69.

G. Stumpf, *Grundsätze der deutschen Landwirthschaft für Prediger*, 1790.

De eerste standplaats van de pas afgestudeerde theoloog was vrijwel steeds op het platteland gelegen, waar hij veel contact met boeren en landarbeiders kreeg. Bovendien behoorde bij de pastorie dikwijls een stuk grond, dat bestemd was om als nevenbron van inkomsten voor de predikant te dienen. Hij kon er groenten en fruit voor zijn gezin op (laten) verbouwen en soms was dit pastorieland zo groot, dat hij ook enig vee kon houden. Ds. J.A. Uilkens (1772-1825), de latere hoogleraar in de landhuishoudkunde te Groningen, getuigde van zichzelf dat hij 17 jaren in het boerenbedrijf werkzaam was geweest, "hetwelk grootendeels het middel mijns bestaans zijn moest" naast zijn predikantentraktement.

J.A. Uilkens, *Handboek van vaderlandsche landhuishoudkunde*, Groningen, 1819, p. IX.

S. Cuperus, Het leven in een Friesch predikantengezin uit de 18e eeuw, *De vrije Fries* 23 (1915), pp. 46-81.

Iets over de zoogenaamde ijzeren koeijen, *Groninger Volksalmanak* 1845, pp. 76-80.

A. Aarsen, De ijzeren koe te Elspeet, Een naam en een gebruik verklaard, *Geldersche Volksalmanak* 1887, pp. 177-182.

De landbouwkundige kennis van de predikanten komt soms in hun theologische publikaties om de hoek kijken. Door aan te knopen bij het boerenleven van alle dag hoopten zij deze boeken aantrekkelijk te maken voor boeren. De titels van de boeken suggereren een landbouwkundige lading te dekken; zijn er illustraties in opgenomen, dan hebben deze betrekking op het landbouwbedrijf. De inhoud is echter van godsdienstige of zedekundige aard.

Voorbeelden van deze categorie door predikanten geschreven boeken zijn:

W. Themmen, *Nuttige zaamspraaken van een heylsoekend leeraar met zyne akkerlieden*, Groningen, 1764⁴.

(Hiëronymus van Alphen), *De godvruchtige landman*, Amsterdam, 1778.

J.F. Martinet, *Kleine catechismus der natuur voor kinderen*, Amsterdam, 1779, 1802⁴. (Zie over Martinet: A.N. Paasman, *J.F. Martinet, Een Zutfens filosoof in de 18e eeuw*, Zutphen, 1971).

G. Benthem Reddingius, *Leesboek voor landscholen over de waarde, de voorrechten, de bestemming, en de bijzondere pligten van den boerenstand*, Amsterdam, 1800 (Bekroond antwoord van een in 1797 door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uitgeschreven prijsvraag).

In de 18e eeuw verschenen echter ook een aantal boeken, deels van populaire, deels van meer wetenschappelijke aard, die tot de echte landbouwliteratuur kunnen worden gerekend, al zijn zij soms ook door predikanten geschreven en dikwijls evenmin vrij van zedekundige beschouwingen.

Onderwijzer der boeren of landlieden, door een voornaam Heer en Liefhebber van 't Land-leven, Leeuwarden, 1758.

De burger-boer of land-edelman, zynde een beknopt zak-woordenboek van het buitenleven, 3 dln., Amsterdam, 1761-1762.

De nieuwe wijze van landbouwen, 4 dln., Amsterdam, 1762-1765 (vertaald uit het Frans door de Doopsgezinde predikant C. van Engelen; zie: J.A. van der Loeff, Cornelius van Engelen: agricultural pioneer in eighteenth-century Netherlands, *Quarterly Bulletin Int. Association of Agricultural Librarians and Documentalists* 11 (1966), pp. 30-32).

J. Munniks, *Nederlands verbeeterde land- en akkerbouw*, eerste deel, Amsterdam, 1780. Het tweede deel van dit in dialoogvorm geschreven boek is waarschijnlijk niet verschenen. De schrijver was jurist.

Het eerste schoolboek

In 1783 schreef de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam (opgericht in 1776 door grootgrondbezitters) een prijsvraag uit, waarbij men een antwoord wilde ontvangen op de vraag wat de beste middelen waren om de kinderen van boeren "zoo in de Dorpsscholen, als anderszins", de kennis te verschaffen die voor de latere uitoefening van hun beroep als boer noodzakelijk was. De Maatschappij beantwoordde deze vraag ten dele zelf door te stellen dat een schoolboek daartoe een geschikt middel leek en verzocht degenen, die aan de prijsvraag wilden meedoen, uiteen te zetten hoe een dergelijk schoolboek behoorde 'ingericht' te zijn.

Voor het uitschrijven van deze prijsvraag werd de Maatschappij misschien geïnspireerd door de verschijning van *Huishoudelijk onderwijs voor de landjeugd, Uit het Hoogduitsch vertaald*, Utrecht/Amsterdam, 1779, 198 pp.

In 1786 werd de inzending van J.F. Muller met de eerste prijs bekroond. Hij stelde voor een hoogleraar of lector in de landbouwkunde te benoemen en de studenten aan de hogescholen te verplichten gedurende tenminste één jaar bij hen colleges te volgen. Hij dacht hierbij speciaal aan de theologische studenten, die later hun eerste plattelandsgemeente dan niet alleen als zieleherder, maar tevens als landbouwconsulent zouden kunnen dienen. Deze gedachte is misschien geïnspireerd door de publicistische activiteit van verschillende Nederlandse predikanten in de voorafgaande jaren, maar waarschijnlijker is dat Muller dit idee overnam van een Duitse hoogleraar in de 'Oekonomie' (= landbouw), die deze gedachte enige jaren eerder had gelanceerd en naar wiens boek door Muller in een ander verband wordt verwezen.

J. Beckmann, *Grundsätze der teutschen Landwirtschaft*, Göttingen, 1783³, pp. 10-11.

Voorts bepleitte Muller de dorpsonderwijzers bij het geven van landbouwonderwijs in te schakelen. Voor dit doel moest er een schoolboekje komen, waarvoor hij een uitvoerige inhoudsopgave ontwierp, alsmede bij wijze van voorbeeld een tweetal uitgewerkte hoofdstukjes.

Verhandelingen Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam V, 2 (1788), pp. 3-119.

De tweede prijs werd toegekend aan J.W. van Loo, predikant te 's-Heer-Arendskerke. Ook hij gaf een — zij het veel beknopter — inhoudsoverzicht voor een schoolboekje en het advies tot uitgave van een landbouwweek- of maandblad.

Verhandelingen Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam V, 2 (1788), pp. 123-145.

Niet bekroond werd het antwoord van de Amsterdammer A.B. Fardon, die dan ook eerlijk had toegegeven geen landbouwkundige kennis te bezitten en die de schooljongens een aantal eenvoudige "aphorismas" uit het hoofd wilde laten leren.

Verhandelingen Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam V, 2 (1788), pp. 149-166.

Evenmin bekroond, maar evenals het vorige wel in uittreksel gepubliceerd, werd het antwoord van Daniël van Tol uit Rotterdam. Deze bepleitte de uitgave van platenvellen met onderschriften.

Verbandelingen Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam V, 2 (1788), pp. 169-174.

Na de bekroning van de antwoorden schreef de Maatschappij opnieuw een prijsvraag uit. Ditmaal werd gevraagd een volledig uitgewerkte tekst voor een schoolboekje te schrijven volgens het door J.F. Muller opgestelde schema.

Als eerste antwoord (zoals uit het voorwoord blijkt) verscheen, afzonderlijk en buiten mededinging, een anonieme bewerking van een boek van de Duitser A. Bruchhausen, dat werd gepubliceerd onder de titel:

Aanwijzing ter verbetering van de akkerbouw en landhuishoudkunde in Nederland, 2 dln., Deventer, 1792, 325 pp. Hierbij was ingebonden: *Land-liederen naar het Hoogduytsch gevolgd en op nieuwe zangwyzen gesteld tot Nut van het Algemeen*, Deventer, 1792, 48 pp.

Van de officiële mededingers werd Hendrik Ponse, een boer uit Geervliet, door de Maatschappij bekroond voor zijn manuscript voor het eerste en derde deel van het schoolboek. Door de uitvoerige beschrijving van de landbouw in de omgeving van zijn woonplaats, die hij daarin gaf, is dit werk ook thans nog belangrijk als historische bron.

Verbandelingen Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam XIII, 1 (1799), pp. 1-173 en XIII, 3 (1802), pp. 1-192.

J.F. Muller zelf werd bekroond voor het tweede deel, waarvoor hij de medewerking had gekregen van L. Aartsen.

Verbandelingen Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam XIII, 2 (1801), pp. 1-42.

Voor de dorpsscholen waren de manuscripten echter veel te omvangrijk. Door toedoen van Jan Kops (1765-1849), een Doopsgezind predikant, die in 1800 was benoemd tot commissaris tot de zaken van den landbouw (een functie vergelijkbaar met die van de huidige directeur-generaal van landbouw) werd Ponse belast de tekst te bekorten tot de omvang van een echt schoolboekje. Kops was nl. volgens zijn instructie verplicht een schoolboekje te verzorgen en ontdeed zich met deze opdracht van een lastige taak. Over Kops:

J. Baert, *Jan Kops, Pionier van Hollands landbouw*, 's Gravenhage, 1943, 89 pp.

W.M. Zappey, Levensberigt betreffende mijnne werkzaamheden voor het publiek en hetgeen hierop invloed had (door Jan

Jan Kops. Commissaris tot de zaken van den landbouw (1800-1816). Hoogleraar in de landhuishoudkunde te Utrecht (1815-1835). (Naar een schilderij van Ch. H. Hodges, eigendom van de Rijksuniversiteit te Utrecht.)

Kops, 1839), *Economisch- en Sociaal-historisch Jaarboek* 33 (1970), pp. 119-166.

Het in dialoogvorm geschreven schoolboekje van Ponse verscheen tenslotte, na veel herschrijven, ge-antidateerd, in 1811.

H. Ponse, *Leerboek over den landbouw, in zamenspraken*, 3 dln., Leiden, 1810, resp. 67, 92 en 46 pp.

De ontstaansgeschiedenis van het boekje wordt beschreven door

J.M.G. van der Poel, *Heren en boeren, Een studie over de commissiën van landbouw, 1805-1851*, diss. Groningen, Wageningen, 1947, pp. 153-155.

Men had de illusie gekoesterd dat met de verschijning van dit schoolboekje het landbouwonderwijs als 't ware vanzelf van de grond zou komen. De hooggestemde verwachtingen gingen echter niet in vervulling. Het boekje is een winkeldochter gebleven; pogingen om het boekje ingang te doen vinden zijn in de meeste gevallen mislukt.

E.J. Werkman, Een afgekeurd boek voor het landbouwonderwijs, *Drenthe* 24 (1953), pp. 88-89.

J.A.J. Sloet, Landbouw-onderrigt ten platten lande, *Algemeene Landbuischoudelijke Courant* 2 (11 nov. 1848). (Hierin gegevens over mislukte invoering in Gelderland in 1828).

Toch behield het boekje van Ponse vele tientallen jaren een zekere vermaardheid en werd het zelfs hier en daar gebruikt. In een circulaire van 17 augustus 1838, no. 166, 5e afd., gericht aan de Commissiën van Onderwijs, verzocht de minister van Binnenlandse Zaken mee te delen of het boekje van Ponse (of eventueel een ander boekje) op de plattelandsscholen werd gebruikt en of men van mening was dat het voor herziening in aanmerking kwam, dan wel vervangen diende te worden door een beter boekje.

Nog in 1860 deed Ponse's boekje dienst op de lagere school in Sloten (NH). (*Meded. en ber. Hollandsche Mij v. Landbouw* 1860, p. 305).

In 1862 wees Mr. J.P. Amersfoordt op het boekje van Ponse, "waarvan nog eene groote oplage voorhanden is". Zelf gebruikte hij het bij het geven van landbouwonderwijs aan zijn landarbeiders (*Meded. en ber. Hollandsche Mij v. Landbouw* 1862, p. 274).

Het is overigens niet te verwonderen dat het boekje niet de verwachte resultaten opleverde. De dorpsonderwijzers, die in vele gevallen zelf nauwelijks schrijven of rekenen konden, waren ten enenmale onbekwaam om landbouwonderwijs te geven en de meesten ontbrak daartoe bovendien de lust. Men zie hierover de antwoorden op vraag 199 in de landbouwenquête, die in 1800 van

overheidswege werd gehouden ("Is de staat der landscholen ... geschikt voor eenig landbouwkundig onderwijs?").

De landbouwenquête van 1800, bewerkt door J.M.G. van der Poel, *Historia agriculturae* I (1953), II (1954) en III (1956). Slechts vanuit het district Sprang e.o. wordt in 1800 meegedeeld dat er één meester is, "die daar in (d.i. het landbouwonderwijs, v.d.P.) werkt voor zijn eyge liefhebberij" (*Historia agriculturae* II (1954), p. 106).

Zie over het plattelandsonderwijs ook:

L.W. de Bree, *Het platteland leert lezen en schrijven*, Amsterdam, 1947, 164 pp.

Een andere oorzaak van de mislukking was dat de leerlingen te jong waren voor het volgen van vakonderwijs. De Groninger boer Geert Reinders (1737-1815) deed daarom de suggestie om 's zondags landbouwonderwijs te laten geven aan wat oudere kinderen, "die meer vatbaar waaren voor een landbouwkundig onderwijs" (*Historia agriculturae* III (1956), p. 165).

L.H. Bruins, *Leven en werken van Geert Reinders, de grondlegger van de immunologie*, diss. Groningen, z.pl., 1951, pp. 87-88.

De Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam liet zich echter niet ontmoedigen en vatte 30 jaren na haar eerste initiatief op onderwijsgebied de draad op met het uitschrijven van een prijsvraag, luidende: "Welke weg behoort men in te slaan om onderwijs voor de jeugd ten plattelande zoo te wijzigen dat zij bij het gewoon schoolonderwijs of daar buiten tevens, opgeleid wordt tot een redelijke kennis tot het beroep eens landbouwers?"

Van de drie ingekomen antwoorden werd de verhandeling van de Doopsgezinde predikant J.H. Floh te Enschede, die tevens secretaris van de Commissie van Landbouw in Overijssel was, bekreund. Aangezien op de lagere scholen geen tijd overschoot voor het afzonderlijk geven van natuurkunde, natuurlijke historie en landbouwkunde, moest dit terloops bij andere vakken worden gedaan. Verder adviseerde hij jongens op zondag, buiten de uren waarop kerkdiensten werden gehouden, landbouwlessen te geven. Tijdens huisbezoek moesten predikanten en pastoors het gesprek op landbouwkundige onderwerpen brengen en de boeren dan op betere methoden wijzen. In feite dus geen enkele bijdrage voor een nieuwe aanpak en de zaak bleef dan ook zoals zij was.

J.H. Floh, *Verhandeling over de geschikteste wijze om het gewoon school-onderwijs ten plattelande te doen strekken tot*

verbetering van gewoonten en voorouderlijke begrippen bij den boerenstand, *Verbandelingen Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw* XVI, 2 (1822), pp. 1-38 (hierin een lijst van leerboekjes voor het lager onderwijs, vooral op het gebied van de natuurkunde en natuurlijke historie, pp. 21-22).

De eerste landbouwcursussen en -scholen

Enige notabelen ten plattelande namen omstreeks 1800 het initiatief landbouwlessen aan boeren in hun omgeving te geven. Zo gaven Ds. J.A. Uilkens vanaf 1797 te Lellens en daarna te Eenrum, en Ds. B.W. Hoffman te Middelstum te hunnen huize landbouwlessen.

J. Kops, Verbaal gehouden door den commissaris van landbouw op de huishoudelijke reize (bewerkt door L.S. Meihuizen), *Historia agriculturae* V (1959), p. 247.

Vrij uitvoerig zijn wij ingelicht over de lessen, die P.H.A.J. Strick van Linschoten (1769-1819), o.m. oud-gezant en letterkundige, bij Woerden aan zijn pachters gaf in de winters van 1806-1808.

Landbouwkundige oefeningen, zedert november 1806, meest wekelijks, gehouden door den Heere Strick van Linschoten tot Linschoten met eenige landlieden, op den Huize Linschoten bij Woerden, *Magazijn van vaderlandschen landbouw* III (1807), pp. 440-466; IV (1808), pp. 153-162, 364-380; V (1810), pp. 201-222.

In Groningen werden tijdens vergaderingen van de afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, van de rederijderskamers en dergelijke gezelschappen ook elementaire landbouwkundige vragen aan de orde gesteld. Men leze b.v.:

N.J.A.F. Boerma, Een stuk geestelijk leven in het Noordelijk Westerkwartier gedurende de Franse tijd: Het gezelschap onder de zinspreuk: 'Zoovele meesters, zoovele leerlingen', opgericht te Kommerzijl 29 Mei 1810, *Groninger Volksalmanak* 1946, pp. 79-196.

Na de Bataafse Tijd werden enkele landbouwscholen opgericht, echter uitsluitend in de filantropische sfeer.

Omstreeks 1815 stichtte Mr. Pieter Pous (1777-1851) op zijn hofstede 'Ter Mee' bij Oostkapelle een 'Kweekschool voor den Landbouw', waar hij arme kinderen liet onderwijzen in de landbouw, scheepvaart en verschillende ambachten.

P. Pous, Bericht wegens de Kweekschool voor den Landbouw, *De vriend des vaderlands* I (1827), pp. 328-336.

Van 1823 tot 1860 heeft de Maatschappij van Weldadigheid voor kinderen van zijn kolonisten een landbouwschool te Wateren geëxploiteerd. Pogingen er een algemeen toegankelijke landbouwschool van te maken zijn niet geslaagd.

J.D. Dorgelo, De eerste landbouwschool in Drenthe, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 80 (1962), pp. 23-42.

J.D. Dorgelo, *De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1859), Een landbouwkundig en sociaal-economisch experiment*, diss. Wageningen, Assen, 1964, pp. 169-173.

Universitair landbouwonderwijs

Reeds aan het einde van de 18e eeuw werden aan enkele hogescholen colleges gegeven, die op landbouwkundige onderwerpen betrekking hadden. Zo werd Petrus Driessen (1763-1828), die sinds 1791 als ordinarius in de chemie en farmacie aan de hogeschool te Groningen verbonden was, in 1797 tevens benoemd tot hoogleraar in de landbouwscheikunde.

G.C. Nijhoff, De hoogleraren in de faculteit der geneeskunde aan de Groningsche hoogeschool van 1614-1914, *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV, Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der universiteit te Groningen uitgegeven in opdracht van den Academischen Senaat*, Groningen, 1914, p. 301.

Dit waren echter slechts incidentele gevallen. Van meer algemene aard, en ook ambitieuser, was het initiatief van de Gelderse Commissie van Landbouw in 1807 om aan de regering voor te stellen "een Professor in de Oeconomie en Landbouwkunde op 's Lands Hooge Scholen te beroepen en aan te stellen".

Eerste verslag van het verhandelde in de Algemeene Vergadering van Afgevaardigden uit de respectieve Commissiën van Landbouw, ... 25-30 mei 1807, *Magazijn van Vaderlandschen Landbouw* IV (1808), p. 117.

Dit voorstel werd in handen gegeven van twee achtereenvolgende commissies, die koning Lodewijk Napoleon moesten adviseren over het onderwijs aan de hogescholen. Aanvankelijk gingen de gedachten uit naar een instelling, waaraan niet alleen de landbouw, maar ook de vecartsenijkunde gedoceerd zou worden. De tweede commissie adviseerde een dergelijke gecombineerde school te

Utrecht op te richten. Dit denkbeeld werd overgenomen door een commissie die bij besluit van 18 januari 1814, nr. 66 door koning Willem I werd benoemd.

Addens heeft aangetoond, dat door persoonlijk ingrijpen van koning Willem I, die tijdens zijn ballingschap in Duitsland, vooral gedurende de jaren 1807-1813 grote belangstelling aan de dag had gelegd voor de praktische en theoretische beoefening van de landbouw, een regeling tot stand kwam waarbij het onderwijs in de veeartsenijkunde en de landbouwkunde gescheiden werden.

N.G. Addens, *De Vereeniging voor Hooger Landbouwonderwijs te Groningen*, (Groningen), 1960, pp. 3-13.

Het veeartsenijkundig onderwijs werd geregeld bij K.B. van 30 juli 1820.

C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof, 150 Jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht* dl. I, Utrecht, 1971, p. 40.

In het landbouwonderwijs werd reeds voorzien bij besluit van 2 augustus 1815, nr. 14. In dit K.B., dat beschouwd kan worden als het begin van het rijkslandbouwonderwijs in Nederland, werd bepaald dat de landhuishoudkunde aan alle hogescholen in afzonderlijke lessen moest worden gedoceerd in de faculteiten der wis- en natuurkundige wetenschappen. Onder landhuishoudkunde ('Landwirtschaftslehre') werd in die dagen verstaan de landbouw in zijn gehele omvang, incl. de hulpwetenschappen als natuur- en scheikunde. Over de totstandkoming van dit K.B.:

M. Siegenbeek, *Iets over hoogeschole, de onderwijzers en het onderwijs op dezelve, briefsgewijze voorgesteld*, Leiden, 1828, 67 pp. (Schr. bepleit verplichte colleges in de landhuishoudkunde voor juristen, en is tegen verplichting voor theologen).

De colleges in de landhuishoudkunde waren verplicht voor theologische studenten (K.B. van 2 augustus 1815, nr. 14) en men kon niet bij het Hervormd Kerkgenootschap als predikant worden toegelaten zonder testimonium waaruit bleek dat men met vrucht gedurende twee jaren deze colleges had bijgewoond. Deze bepalingen wekten bij de theologische studenten en bij de Hervormde Synode al spoedig veel verzet. Men richtte daarom tot de koning een verzoek o.m. om de colleges in de landhuishoudkunde niet langer verplicht te stellen.

Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, 1819, pp. 16-44, 88-89 en 1820, pp. 15-24.

Bij K.B. van 15 november 1820 werd de verplichting tot bijwoning

van de colleges teruggebracht van twee op één jaar. Dit K.B. is afgedrukt in:

Bijdragen tot de beoefening en geschiedenis der Godgeleerde wetenschappen VIII (1820), p. 880.

Dit besluit ging supplianten echter niet ver genoeg.

Bedenkingen over het Koninklijk Besluit ter aanmoediging van de Godgeleerde Studiën, *Bijdragen tot de beoefening en geschiedenis der Godgeleerde wetenschappen IX, 1 (1821), pp. 142-151.*

Dit artikel, althans het van redactiewege daaraan toegevoegde gedeelte dat speciaal op de colleges in de landhuishoudkunde betrekking had, werd bestreden door

J.A. Uilkens, Iets over de landhuishoudkundige lessen aan onze Hoogeschoolen en over het ook daarvoor uitgegeven landhuishoudkundig handboek, *De recensent, ook der recensenten XIV, 2 (1821), pp. 181-192.*

In 1830 verscheen in druk het

Rapport der Commissie, bijeengeroepen door een Koninklijk Besluit van 13 April 1828, no. 100, ter raadpleging over sommige punten betreffende het Hooger Onderwijs.

Als bijlage bij dit rapport is gevoegd:

Jan Kops, *Memorie over het nut van het akademisch onderwijs in de Nederlandsche landhuishoudkunde voor theologische studenten.*

Daarin werd voorgesteld de colleges in de landhuishoudkunde te handhaven bij de studie voor het doctoraal examen in de historia naturalis, maar de verplichting tot bijwoning van de colleges voor theologische studenten af te schaffen. In het ontwerp voor een nieuw Reglement op het examen en de toelating tot het leeraarsambt in de Hervormde Kerk, dat de Synode in 1831 aan de koning ter goedkeuring toezond, komen dan ook geen bepalingen meer voor over het volgen van colleges in de landhuishoudkunde. Het ontwerp-Reglement werd goedgekeurd bij K.B. van 30 december 1831, no. 84 en daarmee waren de theologische studenten bevrijd van een ongewenst bijvak. De hoogleraren in de landhuishoudkunde waren uiteraard minder met het K.B. ingenomen. De meeste theologische studenten volgden nu niet langer hun colleges en daardoor derfden de hoogleraren de collegegelden, die de studenten tot dusver hadden betaald. Zij eisten schadevergoeding.

Ten langen leste kregen zij een compensatie door het K.B. van 11 maart 1840, nr. 129, waarbij werd bepaald dat bij de drie hogeschoolen tegen betaling een cursus zou worden gegeven in de land-

huishoudkunde aan niet-studerende personen, terwijl de hoogleraren bovendien *f* 300,— toelage uit 's Rijks schatkist werd verleend, voorlopig voor 3 jaren.

N.G. Addens, *De Vereeniging voor Hooger Landbouwonderwijs*, pp. 15-24.

Misschien is deze beslissing verdraagd, omdat de minister van Binnenlandse Zaken (H.M. baron de Kock, 1779-1845) aanvankelijk met de gedachte speelde een hogere landbouwschool in het leven te roepen (zie hierover hoofdstuk III). Het einde van het onderwijs in de landhuishoudkunde aan de hogescholen werd ingeluid door de Wet van 28 april 1876 tot regeling van het Hooger onderwijs (S. 102); hierin werd de landhuishoudkunde niet meer genoemd.

Bij K.B. van 18 augustus 1877, nr. 17 werden de K.B.'s van 11 maart 1840, nr. 129 en van 11 februari 1876, nr. 15 (dit laatste gaf nadere regelingen t.a.v. de cursussen in de landhuishoudkunde aan niet-studerenden) met ingang van 1 oktober 1877 ingetrokken en daarmee verdween de landhuishoudkunde van de universiteiten.

De hoogleraren, die achtereenvolgens te Leiden, Utrecht en Groningen vanaf 1816 tot omstreeks 1877 de landhuishoudkunde gedoceerd hebben, worden met verwijzing naar hun necrologieën, vermeld bij

J. Baert, Het landbouwonderwijs in Nederland vóór 1876, *Landbouwkundig Tijdschrift* 56-57 (1944-1945), pp. 37-40. Niet aldaar genoemd de hoogleraar in de scheikunde S. Stratingh Ezn., die na het overlijden van Uilkens vanaf 5 oktober 1825 gedurende een half jaar te Groningen colleges in de landhuishoudkunde heeft gegeven. Zie: J.W. Moll, Het landbouwonderwijs aan de hoogeschool te Groningen gedurende de negentiende eeuw, *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV*, Groningen, 1914, p. 392.

Een drietal hoogleraren in de landhuishoudkunde (Uilkens, hoogleraar te Groningen, 1815-1825; Van Hall, hoogleraar te Groningen, 1825-1871; Bergsma, hoogleraar te Utrecht, 1835-1859) heeft een handboek gepubliceerd, die samenvattende overzichten van hun colleges bevatten:

J.A. Uilkens, *Handboek van vaderlandsche landhuishoudkunde*, 2 dln., Groningen, 1819; Amsterdam, 1847².

H.C. van Hall, *Grondbeginselen der wetenschappelijke landhuishoudkunde*, Haarlem, 1864.

C.A. Bergsma, *Handboek voor de vaderlandsche landhuishoudkunde*, 2 dln., Utrecht, 1841-1842.

Jan Kops, hoogleraar te Utrecht van 1815-1835, heeft geen hand-

Dr. J.A. Uilkens. Hoogleraar in de landhuishoudkunde te Groningen 1815-1825.

boek gepubliceerd. Wel zijn er twee dictaten van zijn colleges bewaard gebleven. Het ene werd in de jaren 1816-1817 bijgehouden door de juridische student C.A. den Tex (Handschriftenverzameling bibliotheek Universiteit van Amsterdam); het tweede over de jaren 1824-1825, van een onbekende student, berust op het Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut te Groningen.

De studenten in de landhuishoudkunde hadden vrije toegang tot de universitaire Kabinetten van Landbouw, waarin landbouwwerktuigen geëxposeerd waren.

J.M.G. van der Poel, Het kabinet van landbouw, in: R.C. Hekker en J.M.G. van der Poel, *De Nederlandse boerderij in het begin der 19e eeuw, Een documentatie-onderzoek van het kabinet van landbouw*, Arnhem, 1967, pp. 1-23.

Speciaal met het oog op het landbouwonderwijs werd aan de Groningse hogeschool zelfs een z.g. oeconomische tuin aangelegd, waarin landbouwgewassen werden gekweekt.

H.C. van Hall, Naamlijst der in den landhuishoudelijken of oeconomischen tuin te Groningen in het jaar 1835 gekweekte gewassen, *De vriend des vaderlands* 9 (1835), pp. 791-820.

H.C. van Hall, De landhuishoudelijke tuin der hoogeschool te Groningen, *De vriend van den landman* 19 (1855), pp. 487-489, 701-703; *Landbouwcourant* 9 (1855), pp. 126-127, 162; *De boerengoudmijn* 1 (1855), pp. 184-186, 276-278.

Veel invloed is er van de colleges in de landhuishoudkunde waarschijnlijk niet uitgegaan tengevolge van de onwil van de theologische studenten. Toch gaf een enkele theoloog, zoals Ds. C.E. van Koetsveld, de schrijver van *Schetsen uit de pastorij te Mastland* (1843), later wel eens blijk van landbouwkundige belangstelling, opgedaan tijdens de colleges in de landhuishoudkunde.

C.E. van Koetsveld, Brieven over den vaderlandschen akkerbouw geschreven aan een vriend in de stad, (1835), meegedeeld door J.M.G. van der Poel, *Historia agriculturae* IV (1957), pp. 117-204.

Mogelijk zijn de resultaten van de lessen voor niet-studerenden na 1840 gunstiger geweest. Van Hall verwachtte veel van deze lessen en gaf aan zijn openingsles een officieel karakter in academische stijl.

H.C. van Hall, *Openbare les, gehouden te Groningen den 2 November 1840, ter opening van het onderwijs in de landhuishoudkunde voor niet-studeerenden*, Groningen, 1840.

Vooraf onderwijzers hadden er belangstelling voor. In de winter van 1850-1851 volgden ruim 125 toehoorders deze lessen te Leiden

(*Verslag 6e Ned. Landhuishoudkundig Congres, Goes, 1852, p. 32*).

Belangrijke invloed hebben de verschillende hoogleraren in de landhuishoudkunde uitgeoefend op de opinievorming over de meest wenselijke organisatie van het landbouwonderwijs, omdat zij steeds zitting hadden in de adviescommissies over onderwijsaangelegenheden, die van overheidwege werden ingesteld.

III Het 'hogere' landbouwonderwijs tot 1863

Na de Bataafse Tijd schijnt de belangstelling voor het bevorderen van het landbouwonderwijs te zijn afgenomen, enkele incidentele maatregelen daargelaten.

Meende men dat het landbouwonderwijs met de instelling van de leerstoelen in de landhuishoudkunde voldoende geregeld was en liet men daarom de zaak rusten? Of werd binnenskamers nog steeds gedacht en gesproken over dit probleem? Tengevolge van het ontbreken van landbouwbladen in deze periode is hierover niets bekend. Onderzoek o.m. in het Archief van Binnenlandse Zaken en in de archieven van de Commissies van Landbouw zal nodig zijn om deze vragen te beantwoorden.

Na 1830 blijkt in ieder geval dat het bestaande universitaire landbouwonderwijs niet voldeed en dat men naar wegen zocht hierin verbeteringen te brengen.

Vrijwel alle geschriften en alle rapporten van adviescommissies uit die periode behandelen zowel het lager als het hoger onderwijs. Terwille van de overzichtelijkheid zullen beide onderwerpen gescheiden in afzonderlijke hoofdstukken worden behandeld, wat te meer noodzakelijk is omdat de regeling van beide typen onderwijs niet synchroon verliep.

In dit hoofdstuk zal eerst een overzicht worden gegeven van de gedachten, die in eerste instantie in particuliere kring leefden en resulteerden in een groot aantal plannen en voorstellen tot oprichting van 'hogere' landbouwscholen. Lokaal-chauvinistische gedachten waren daaraan dikwijls niet vreemd. Vervolgens zal aandacht worden gegeven aan de scholen, die werkelijk tot stand kwamen.

Tenslotte zullen de opvattingen van de landbouwdeskundigen en de overheid worden behandeld, zoals die uit verschillende adviezen en rapporten naar voren kwamen, en bijgedragen hebben aan de meningsvorming, die uiteindelijk zou leiden tot wettelijke regeling in 1863.

De invloed van Hohenheim

De colleges aan de universiteiten gaven niet het rendement, dat men ervan verwacht had en achteraf gezien is dat niet verwonderlijk. De colleges in de landhuishoudkunde werden gegeven als facultatief bijvak voor studenten van zeer uiteenlopende studierichtingen als theologie en rechtswetenschappen, maar zij gaven geen opleiding tot landbouwkundige. De Leidse hoogleraar in de landhuishoudkunde Dr. G. Wttewaall is waarschijnlijk de eerste geweest, die dit inzag en hij heeft – vermoedelijk ook als eerste – gepleit voor oprichting van een landbouwschool, die zou opleiden voor de ‘wetenschappelijke’ beoefening van de landbouw en bestemd moest zijn voor de ‘beschaafde standen’, dus niet voor boeren. Onder wetenschappelijke landbouwkennis werd in die dagen verstaan de kennis die nodig was om de hoogst mogelijke winst te maken. De scholen waar men deze kennis zou kunnen verkrijgen, werden tot het wetenschappelijk of hoger onderwijs gerekend, maar behoren naar hedendaagse maatstaven tot het middelbaar of zelfs lager onderwijs.

Nadat Wttewaall in 1833 de Duitse landbouwschool Hohenheim bij Stuttgart, waar theorie- en praktijkonderwijs werd gegeven, als navolgenswaardig voorbeeld had aanbevolen, werden deze en soortgelijke Duitse instituten gedurende enige decennia als het ideale prototype voor een Nederlandse ‘hogere’ landbouwschool beschouwd. Vooral het boekje van I.G.J. van den Bosch heeft hier aller aandacht op Hohenheim gefixeerd.

G. Wttewaall, Over den toestand van onzen vaderlandschen landbouw, en verspreiding van meerdere kennis onder de landlieden, *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid* I (1833), pp. 48-79.

I.G.J. van den Bosch, *De Koninklijke Wurtembergsche school van landhuishoudkunde te Hohenheim, beschouwd met betrekking tot den landbouw in ons vaderland*, Middelburg, 1837, 69 pp.

R. Westerhoff, Redevoering, ten betooge, dat de beoefening der landhuishoudkunde eene alleraangenaamste en allerbelangrijkste bezigheid is, die door den beschaafden Noord-Nederlander, vooral thans, meer dan ooit verdient behartigd te worden, *Tijdschrift Genootschap ter bevordering der nijverheid, gevestigd te Onderdendam* I,1 (1838) pp. 1-48 en I,2 (1841), pp. 145 e.v.

(E.C. Enklaar), Inrigting tot wetenschappelijk landhuishoudkun-

dig onderwijs, *De vriend van den landman* 3 (1839), pp. 707-728.

Mislukte plannen

Achtereenvolgens zijn de volgende plannen (en wellicht nog meer) om een landbouwschool op te richten overwogen, die geen van alle zijn verwezenlijkt.

1. Nadat Van den Bosch een exemplaar van zijn boekje aan de koning had gezonden, verzocht de Administrateur voor de Nationale Nijverheid aan Prof. Kops daarover zijn gedachten kenbaar te maken. Deze adviseerde in september 1837 geen landbouwschool op te richten, omdat hij vreesde dat er zich te weinig leerlingen voor zouden aanmelden. De werkelijke reden was kennelijk, dat hij vreesde dat zijn colleges geheel zouden verlopen. Het advies werd gepubliceerd:

J. Kops, Iets over het werkje van den heer I.G.J. van den Bosch: over de Wurtembergsche school van landhuishoudkunde, *De vriend des vaderlands* 12 (1838), pp. 768-783. Hier fel tegen in:

J. ab Utrecht Dresselhuis, Nog iets over het werkje van den heer I.G.J. van den Bosch: over de Wurtembergsche school van landhuishoudkunde, *De vriend des vaderlands* 12 (1838), pp. 912-933.

J.P. Amersfoortd, de latere eigenaar van de modelboerderij de Badhoeve in de Haarlemmermeer, kreeg van de minister van Binnenlandse Zaken H.M. baron de Kock (afgetreden in 1841) ongeveer tezelfder tijd een opdracht om een studiereis naar Hohenheim te maken en hem daarover te rapporteren in verband met een plan tot oprichting van een landbouwschool in ons land. Deze opdracht werd spoedig daarna ingetrokken, maar Amersfoortd ging in 1839 toch naar Hohenheim en bracht van zijn bevindingen aan de minister een rapport uit, dat vermoedelijk nog in het archief van Binnenlandse Zaken (Alg. Rijksarchief, 's-Gravenhage) wordt bewaard. De reden van de intrekking van de opdracht zal uit de daarbij behorende stukken kunnen blijken.

(P.H. Schröder), *Van bruisend water tot ruisend graan, Honderd jaar Haarlemmermeer, 1855-1955*, Haarlem (1955), p. 36.

In de Historische Verzameling van de Landbouwhogeschool te Wageningen bevindt zich een portefeuille, waarin talrijke aantekeningen voorkomen, die Amersfoortd tijdens zijn verblijf op Hohenheim maakte. Op de omslag schreef Amersfoortd:

Aanteekeningen en stukken, betrekkelijk eene reize naar De Landhuishoudkundige School te Hohemheim door Jacob Paulus Amersfoordt, Phil. Theor. Litt. Hum. & Jur. Utr. Cand. van 12 Mei tot.....1839.

2. Het boekje van Van den Bosch had ongetwijfeld ook tot gevolg dat de Commissie van Landbouw in Zeeland in 1839 een adres tot de koning richtte met het verzoek voor rekening van het rijk "in eene der daartoe meest geschikte provinciën" (waarmee Zeeland bedoeld zal zijn) een landbouwschool voor theoretisch en praktisch onderwijs te stichten.

Op grond van het genoemde advies van Kops en van financiële overwegingen adviseerde het ministerie de koning afwijzend te beschikken op dit adres. De koning hield de beschikking echter aan; na gerappelleerd te hebben kreeg de voorzitter van de Commissie van Landbouw in april 1841 het afwijzend advies vertrouwelijk toegezonden.

P.J. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouwmaatschappij, 1843-1943*, Wageningen, 1946, p. 154.

N.G. Addens, *De Vereeniging voor Hooger Landbouwonderwijs*, pp. 48 en 49 (zie ook de aldaar genoemde archivalia).

3. Een volgende poging om een landbouwschool van het Hohenheimtype op te richten werd in 1840 ondernomen door het Genootschap ter Bevordering der Nijverheid te Onderdendam, terwijl in hetzelfde jaar het Departement Groningen van de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid een adres aan de koning richtte om te Groningen een Hoogere Nijverheidsschool op te richten, waaraan een landbouwafdeling verbonden zou moeten worden. Ook deze verzoeken werden afgewezen.

N.G. Addens, *De Vereeniging voor Hooger landbouwonderwijs*, pp. 49-53.

4. In de aankondiging van de oprichting van de Geldersche Maatschappij van Landbouw werd onder de middelen ter verbetering van de landbouw eveneens de stichting van een landbouwschool voor theorie en praktijk genoemd.

(W.C.H. Staring), De landbouw van Gelderland en de middelen om dien te verbeteren, *De vriend van den landman* 10 (1846), pp. 154-185.

Vermoedelijk werkte de samensteller van dit artikel toen reeds aan zijn plan voor een landbouwhogeschool te 's-Heerenberg, dat hij in 1847 publiceerde.

W.C.H. Staring, *Over de oprigting eener Nederlandsche Hoogeschool voor den landbouw*, Arnhem, 1847.

Het onderwijs aan deze school, zowel theoretisch als praktisch, zou moeten worden gescheiden in drie afzonderlijke opleidingen, nl. voor landeigenaren, boeren en landarbeiders; ook zou aandacht moeten worden besteed aan de opleiding van ambachtslieden. Voor het eerst is hier ook sprake van onderwijs in de koloniale landbouw. In duidelijke navolging van Hohenheim wilde Staring een landbouwwerktuigenfabriek, alsmede een aantal landbouwindustriën aan de school verbinden. Het stichtingskapitaal zou moeten worden verkregen door uitgifte van aandelen. Zie ook de kritiek van

E. Engelberts, *Over de oprigting eener school voor den landbouw in Nederland*, *Landhuishoudelijke courant* 4 (1850), nr. 14, pp. 2-4 en nr. 15, pp. 1-3.

5. In deze jaren is ook een verzoek van het provinciaal bestuur van Utrecht ter verkrijging van een landbouwschool door de regering afgewezen, vermoedelijk omdat een opheffing van de universiteit werd overwogen. De Geldersche Maatschappij van Landbouw besprak in dat verband eveneens de mogelijkheid tot oprichting van een instelling voor hoger landbouwonderwijs te Utrecht. De gebouwen van de universiteit zouden daarvoor dan beschikbaar kunnen komen.

Algemeene Landhuishoudelijke courant 2 (1848), nr. 32.

Verslag van het 4e Ned. Landhuishoudkundig Congres, Utrecht, 1849, p. 190.

Berigten Geldersche Mij v. Landbouw 1849, pp. 17-18.

6. Een poging om in 1851 een grote landbouwschool te stichten op het voormalige kroondomein te Borculo leek aanvankelijk te zullen slagen, maar strandde op het laatste ogenblik (zie hieronder).

7. Bij K.B. van 15 juli 1856, nr. 40 werd op voordracht van de minister van Binnenlandse Zaken een commissie ingesteld, die werd belast met het onderzoek naar "de behoeften van het onderligt in den landbouw en het doen van voorstellen tot regeling van dit onderwerp" (Ned. Stscr. 1856 nr. 169). Leden van deze commissie waren: Prof. Dr. G.J. Mulder (voorz.), Prof. Dr. A.H. van der Boon Mesch, I.G.J. van den Bosch, Jhr. Dr. D.R. Gevers Deynoot, Prof. Dr. H.C. van Hall, Mr. F.A.S.A. van Ittersum, Dr. W.C.H. Staring, Prof. Dr. J. Wttewaall en Dr. N.W.P. Rauwenhoff (secr.).

Deze commissie adviseerde tot oprichting van één landbouwschool (met uitzondering van Van Hall, die twee scholen wilde om zijn Landhuishoudkundige School te redden), bij voorkeur in het midden des lands. Als vestigingsplaats stond de commissie de omgeving van Utrecht voor ogen, maar een combinatie met de veert-senijschool achtte zij ongewenst.

W.C.H. Staring, Landbouwonderwijs, *Almanak voor den landman voor 1866*, p. 96.

Aan deze school moest een boerderij worden verbonden, waar de leerlingen de praktijk van de landbouw dagelijks zouden kunnen aanschouwen "zonder zelve aan den handenarbeid deel te nemen". De school moest ook opleiden voor de koloniale landbouw. Er zouden twee verschillende leergangen komen; één voor 'jongelieden van hooger en maatschappelijken stand' en één voor 'jeugdige landbouwers'.

Aan het voorstel werd geen gevolg gegeven, o.m. door de val van het ministerie Van der Brugghen in 1858.

Instelling eener commissie, tot overweging der regeling van het landbouwonderwijs in Nederland, *Landbouwcourant* 10 (1856), pp. 118-119, 127.

Verslag aan den Koning, uitgebragt door de commissie ter overweging der regeling van het landbouwonderwijs in Nederland, benoemd bij K.B. van den 15den Julij 1856, no. 40, 's-Gravenhage, 1856, 50 pp.

Opgerichte scholen

Enige plannen tot oprichting van landbouwscholen werden in deze periode verwezenlijkt. Het onderwijs aan deze instellingen werd als wetenschappelijk gekwalificeerd, maar was dit allerminst. 1. Op 1 maart 1842 opende E.C. Enklaar, kandidaat in de letteren, de landbouwschool met internaat 'Tandem' (= Eindelijk!) te Zalk, die evenals het door hem in 1837 opgerichte landbouwtijdschrift *De vriend van den landman*, in eerste instantie bedoeld was om in zijn levensonderhoud te voorzien. Het onderwijs was zowel theoretisch als praktisch. Bij gebrek aan leerlingen en door andere tegenslagen werd de school, die in 1846 naar Zeist, in 1848 naar Voorst en in 1853 naar Heumense Molen bij Mook verplaatst werd, na het laatstgenoemde jaar weldra opgeheven.

J.P.G. Moorrees, E.C. Enklaar, *Maandblad voor den Nederlandschen landbouwer* 1881, pp. 33-42.

- J.M.G. van der Poel, *Van Brakell van den Eng, Een Betuws bereboer uit het begin van de 19e eeuw*, Wageningen, 1959, pp. 19-26.
- (E.C. Enklaar), Voorstel tot oprigting eener maatschappij van landbouwkundig onderwijs, *De vriend van den landman* 2 (1838), pp. 43-48.
- E.C. Enklaar, Inrigting tot wetenschappelijk landhuishoudkundig onderwijs, *De vriend van den landman* 3 (1839), pp. 707-728.
- F.L.W. van Brakell, Plan tot negotiatie van een kapitaal van f 25,000 tot aankoop van een landgoed, bestemd ter vestiging eener inrigting van landhuishoudkundig onderwijs, *De vriend van den landman* 4 (1840), pp. 378-384.
- E.C. Enklaar, Aankondiging van het in de provincie Overijssel te vestigen instituut van landhuishoudkundig onderwijs, *De vriend van den landman* 4 (1840), pp. 701-704.
- E.C. Enklaar, Landhuishoudelijk onderwijs, *De vriend van den landman* 10 (1846), pp. 382-384.
- J.R.E. van Laer, Over de natuurkundige wetenschappen en de waarde derzelve beoefening, in betrekking tot den wetenschappelijken landbouw, voor gedragen door ....., bij den aanvang zijner lessen over de natuurkundige wetenschappen aan de Landbouwkundige School van den heer E.C. Enklaar te Zeijst, *De vriend van den landman* 10 (1846), pp. 577-602.
- E.C. Enklaar, Landhuishoudelijk onderwijs, *Algemeene Landhuishoudelijke courant* 2 (3 juni 1848), nr. 23; *Landhuishoudelijke courant* 3 (13 januari 1849), nr. 2.
- Advertentie in: *Landbouwcourant* 7 (1853), p. 156.
- Toen zijn school te Voorst niet bleek te floreren, nam Enklaar het initiatief tot het stichten van een hogere landbouwschool op het voormalige kroondomein (226 ha) te Borculo, "welke met de eerste inrigtingen van dien aard buiten 's lands zou kunnen wedijveren". Dat het initiatief van Enklaar afkomstig was, blijkt o.m. uit correspondentie tussen W.C.H. Staring en W.C.A. Staring, die berust in de familiepapieren-Staring (Vriendelijke mededeling van Dr. Ir. J.G. Veldink te Wageningen).
- Enklaar's bedoeling was ongetwijfeld directeur van deze school te worden om op deze wijze eindelijk uit de geldzorgen te raken. Bij het pousseren van het plan bleef hij op de achtergrond. Naar buiten traden als initiatiefnemers op Mr. F.A.S.A. van Ittersum te Hattem, Dr. W.C.H. Staring te Laren, Dr. J. Wttewaall te Voorst (aan wie Enklaar voor het eerst zijn gedachten kenbaar maakte) en

Mr. J.F.B. van Hasselt te Brummen. Zij traden op als bestuurders van het 'Zedelijk ligchaam onder den naam Tandem' (de naam van Enklaar's school!), dat het plan bij de regering indiende.

Het plan bracht het zelfs tot een wets-ontwerp dat door de regering aan de Tweede Kamer werd aangeboden, maar het Staatsblad niet heeft gehaald.

Plan tot de oprigting eener school voor landbouw, *Magazijn voor landbouw en kruidkunde* 1 (1848-1850), p. 279.

Landbouwcourant 5 (1851), pp. 115, 185, 251-252, 259-260.

Ontwerp van wet betreffende den afstand in gebruik van Domeinen tot oprigting voor eene landbouwschool te Borculo (met Memorie van toelichting), *Landbouwcourant* 5 (1851), pp. 129-130.

J.W.C. van Ittersum en H.C. van Hall, *Adres aan de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal over de Landhuishoudkundige School te Groningen*, april 1851.

(W.C.H. Staring), Landbouwonderwijs, *Almanak voor den landman voor 1866*, pp. 95-105, spec. p. 96.

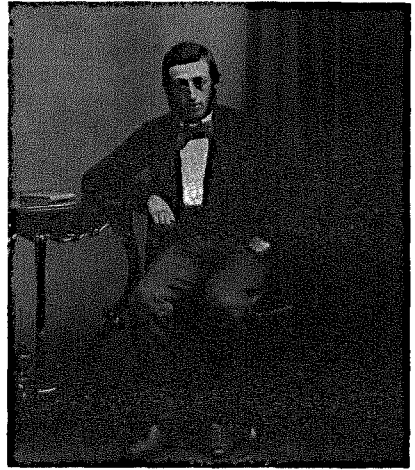
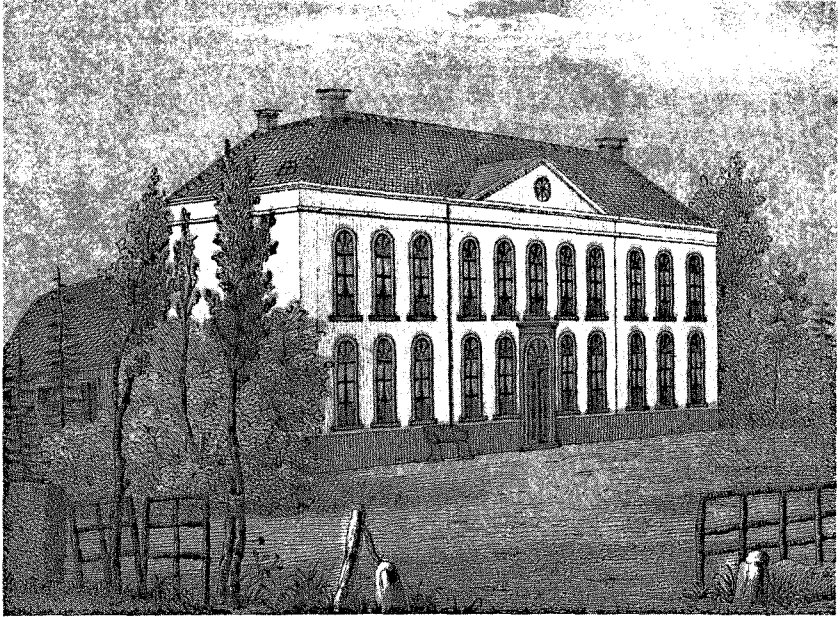
J.G. Veldink, *W.C.H. Staring, 1808-1877, Geoloog en landbouwkundige*, diss. Wageningen, Wageningen, 1970, pp. 91, 96-97.

Tenslotte lanceerde Enklaar, na al zijn mislukkingen, nog een plan voor het stichten van een modelboerderij, dat bij gebrek aan belangstelling niet verwezenlijkt werd.

E.C. Enklaar, Plan eener geldleening ter oprigting eener modelhoeve, *Landbouwcourant* 14 (1860), p. 191.

Reacties hierop kwamen van R.W. Boer, *Landbouwcourant* 14 (1860), p. 198 en Jb. Boeke, pp. 205-206.

2. Op 1 november 1842 werd de Landhuishoudkundige School te Groningen op initiatief en onder directoraat van de hoogleraar in de landhuishoudkunde Prof. Dr. H.C. van Hall met medewerking van het Departement Groningen van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid geopend. De school was bedoeld als hogere opleiding; volgens het Duitse voorbeeld was er een boerderij voor het praktijkonderwijs (te Haren) aan verbonden. Pogingen van het bestuur van de school om in 1847 de banden met de Hogeschool te Groningen nauwer aan te halen en de school het karakter van een academische instelling met het ius promovendi te geven, mislukten. Wel kreeg de school een rijkssubsidie. In 1861 vond een reorganisatie plaats en verkreeg de school rechtspersoonlijkheid. Pogingen om de school op grond van de Wet op het middelbaar onderwijs van 1863 (zie hierover hoofdstuk VI) te ver-

Boven: De boerderij van de Landhuishoudkundige School te Haren. Links-
onder: Dr. H.C. van Hall. Hoogleraar in de landhuishoudkunde te Groningen
(1825-1871). Directeur van de Landhuishoudkundige School (1842-1870).
Rechtsonder: H.M. Hartog. Directeur van de Landhuishoudkundige School
(1870-1871).

heffen tot rijkslandbouwschool, o.a. met steun van het provinciaal bestuur, slaagden evenmin, o.m. omdat de kwaliteit van het onderwijs daarvoor niet voldoende werd geacht. In 1870 werd na reorganisatie de naam gewijzigd in 'Landbouwschool', doch reeds op 31 maart 1871 moest de school worden gesloten, omdat noch door de aandeelhouders, noch door de regering voldoende geldmiddelen werden verstrekt om het niveau van het onderwijs te verhogen. Dit was echter slechts de directe aanleiding tot de opheffing. Nog onvoldoende is onderzocht aan welke dieper liggende oorzaken het mislukken van de school, en de rol die Van Hall daarbij heeft gespeeld, te wijten is geweest.

Vele archiefstukken betrekking hebbend op de school berusten in het archief van de Rijksuniversiteit Groningen, in het archief van Binnenlandse Zaken (A.R.A.), in het Provinciaal Archief en het Gemeente-archief te Groningen en het Gemeente-archief te Haren (over de boerderij).

Verschillende facetten van de geschiedenis van de Landhuishoudkundige School worden beschreven door:

J.W. Moll, *Het landbouwonderwijs aan de hoogeschool te Groningen gedurende de negentiende eeuw*, *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV*, Groningen, 1914, pp. 397-411.

N.G. Addens, *De Vereeniging voor Hooger Landbouwonderwijs*, pp. 24-41.

J.G. Veldink, *W.C.H. Staring, 1808-1877*, pp. 83-116 (Hfdst. 6 Staring en de Landhuishoudkundige School).

De Landhuishoudkundige school te Groningen, 1842-1871, *Het Noorden I* (1904), pp. 169-172.

Handelingen van het Genootschap ter bevordering der nijverheid, gevestigd te Onderdendam 1840, pp. 13-14; 1841, pp. 8-12, 1842, pp. 11-15 (voorgeschiedenis, zie ook de volgende jaargangen).

C. Geertsema, *Iets over de Groninger Landhuishoudkundige school, door eenen leerling van dezelve*, Groningen, 1843.

H.C. van Hall, *De landhuishoudkundige school te Groningen, in haren oorsprong en tegenwoordige inrigting geschetst*, Groningen, 1844, 48 pp.

(J.C. Ballot), *De landhuishoudkundige school van Groningen, Magazijn voor landbouw en kruidkunde I* (1848-1850), pp. 124-127.

J.W.C. van Ittersum en H.C. van Hall, *Adres aan de Eerste en Tweede Kamer der Staten Generaal over de Landhuishoudkundige school te Groningen*, april 1851.

- C. Römelingh, Rol van de Landhuishoudkundige school te Groningen, *Landbouwcourant* 6 (1852), nr. 69.
- L. Mulder, De Landhuishoudkundige school te Groningen, *De boerengoudmijn* 3 (1857), pp. 1-16.
- (J.) Wttewaall, Landhuishoudkundige school te Groningen, *Landbouwcourant* 14 (1860), pp. 133-134; zie ook pp. 199-200.
- Jb. Boeke, Waaraan heeft de Landhuishoudkundige school te Groningen nog behoefte? *Landbouwcourant* 14 (1860), pp. 154-155, 162-163, 166-167.
- J.H.D. Koenen, Waaraan heeft de landbouw in Nederland nog behoefte, *De boerengoudmijn* 6 (1860), pp. 324-325.
- (J.) Wttewaall, Toekomst voor de Groninger landbouw-school, *Landbouwcourant* 14 (1860), pp. 181-182.
- Open brief van de leerlingen der Landhuishoudkundige school te Groningen, aan den heer G.G. Snellen, schrijver van 'De hypotheekbank en den landbouw' (1861), *Landbouwcourant* 15 (1861), pp. 205-206.
- W.A.L. Mock, De Landbouwschool te Groningen, *Landbouwcourant* 16 (1862), p. 2.
- W.C.H. Staring, *Verslag over de Landhuishoudkundige school te Groningen, en het landbouwonderwijs in naburige rijken, uitgegeven op last van den Minister van Binnenlandsche Zaken, 's-Gravenhage, 1861, 39 pp.*
- E.C. Enklaar, Verslag over de Landhuishoudkundige school te Groningen en het landbouwonderwijs in naburige staten door Dr. W.C.H. Staring, *De vriend van den landman* 25 (1861), pp. 313-317 (critische recensie).
- F.R. Spengler, Onderzoek naar de landbouw-school te Groningen, in verband met het verslag van den heer Dr. Staring, *Landbouwcourant* 15 (1861), pp. 193-194.
- E.C. Enklaar, De landbouw-school te Groningen, *De vriend van den landman* 26 (1862), pp. 258-265.
- Jb. Boeke, Een blik op de verschillende onderdeelen van het bedrijf aan de boerderij te Haren van de Landhuishoudkundige school te Groningen, *De boerengoudmijn* 9 (1863), pp. 80-87.
- Briefwisseling tusschen Z.E. den minister van Binnenlandsche Zaken en het bestuur der Landhuishoudkundige school te Groningen, over hervormingen dezer instelling, met het oog op de wet op het middelbaar onderwijs, *Landbouwcourant* 18 (1864), pp. 113-114.

- W.C.H. Staring, Rapport aan den minister van Binnenlandsche Zaken over de Landhuishoudkundige school te Groningen, *Landbouwcourant* 18 (1864), pp. 129-130.
- T. Borgesius, Eenige opmerkingen naar aanleiding van het rapport van den hr. Dr. Staring, *Landbouwcourant* 18 (1864), pp. 138-139.
- De vestiging eener hoogere landbouwschool, *Landbouwcourant* 18 (1864), pp. 180-181 (overgenomen uit het *Weekblad voor het lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs*).
- Door Gedeputeerde Staten van Groningen aangewende pogingen tot vestiging eener hoogere landbouwschool in die provincie, *Landbouwcourant* 18 (1864), p. 185.
- Schets van den loop der plannen voor eene hervorming van de Landhuishoudkundige school in eene Landbouwschool te Groningen, *Landbouwcourant* 20 (1866), pp. 25-26.
- J.P. Amersfoort, Hoe een burgerzoon boer wordt, *Bijblad Landbouwcourant* 4 (1867), kol. 305-314 (eerder gepubliceerd in *Practische Volksalmanak* 1858).
- H.C. van Hall en W.J.D. van Iterson, *De Landhuishoudkundige school te Groningen, Herinneringen tot eene feestgave bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan dezer inrigting, gevierd te Groningen in Junij 1867*, Groningen, 1867, 45 pp.
- (F.W.) v(an) E(eden), Het 25-jarig feest der Landhuishoudkundige school te Groningen, *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid* 30 (1867), pp. 299-304.
- H.C. van Hall, Landbouwonderwijs, *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid* 31 (1868), pp. 1-32.
- H.C. van Hall, Landbouwonderwijs, *De Gids* 32,4 (nov. 1868), (Bijblad).
- De Landhuishoudkundige school te Groningen*, Groningen, 1868, 16 pp. (brochure samengesteld door het bestuur van de school; hierin opgenomen het artikel van Van Hall in *De Gids* van 1868); ook in *Landbouwcourant* 22 (1868), pp. 189-191.
- Oproeping gerigt tot de oud-leerlingen der Landhuishoudkundige school te Groningen, *Landbouwcourant* 22 (1868), pp. 191, 193, 202, 209; 23 (1869), pp. 5, 6, 22, 29-30, 41-42; zie ook *Bijblad Landbouwcourant* 5 (1868), kol. 353-362.
- Adres van het bestuur van de Landhuishoudkundige school aan Heeren Gedeputeerde Staten der Prov. Groningen betreffende de hervorming der school*, juni 1869, 8 pp.; ook in *Landbouwcourant* 23 (1869), pp. 110-111.

- Het Genootschap van nijverheid te Onderdendam en het landbouwonderwijs, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 116.
- Verslag der commissie, belast met het afnemen van het eind-examen der Landbouwschool in Groningen, in het jaar 1868, *Bijblad Landbouwcourant* 6 (1869), kol. 39-48; idem voor het jaar 1869, *Bijblad Landbouwcourant* 7 (1870), kol. 337-348 (o.a. overzicht van de examenopgaven).
- Memorie over de Landhuishoudkundige school te Groningen, *Landbouwcourant* 23 (1869), pp. 123, 127, 136-137, 156 (critiek van de examencommissie, geschreven op instigatie van en door Prof. Dr. M. Salverda).
- De Landhuishoudkundige school te Groningen door een aandeelhouder, *Landbouwcourant* 24 (1870), p. 1.
- Huisvesten van leerlingen = kazernereren, *Landbouwcourant* 24 (1870), p. 92.
- Landbouwschool te Groningen, *Landbouwcourant* 24 (1870), p. 155.
- De te Groningen nu gereorganiseerde landbouwschool, *Landbouwcourant* 24 (1870), p. 159.
- H.C. van Hall, Landbouwonderwijs, *Landbouwcourant* 25 (1871), pp. 13-14.
- Opmerkingen van een Noord-Brabantschen boer, *Landbouwcourant* 25 (1871), p. 42.
- Waarom de school te Groningen moet ophouden, *Landbouwcourant* 25 (1871), p. 50.
- Maatschappij de Landhuishoudkundige school te Groningen, *Landbouwcourant* 25 (1871), p. 54 (voorstel tot opheffing per 31 maart 1871).
- Landhuishoudkundige school te Groningen (†1871), *Landbouwcourant* 25 (1871), p. 62.
- J. Boeke, Het landbouwonderwijs in Nederland tot 1872, *Cultura* 16 (1904), pp. 196-200 (oorzaken opheffing landhuishoudkundige school).
- Verslag over den staat der Landhuishoudkundige school te Groningen 1842(?) - 1869.*
- Verslag aan de aandeelhouders in de maatschappij De Landhuishoudkundige school te Groningen mei 1869 - okt. 1870* (De jaarverslagen werden geheel of gedeeltelijk in vrijwel alle landbouwbladen overgenomen).
- Aangezien de Landhuishoudkundige School na de wet van 1863 het middelpunt werd van de discussie over de meest wenselijke

vorm van de op te richten rijkslandbouwschool, raadplege men voor de geschiedenis van de Landhuishoudkundige School ook de literatuur genoemd in hoofdstuk VI.

3. In 1847 publiceerde J.A.N. Moorrees een brochure, waarin hij de oprichting bepleitte van een Academie voor landhuishoudkunde, waaraan men ook zou kunnen promoveren.

J.A.N. Moorrees, *Wat kan er ter bevordering van den vaderland-schen landbouw en veeteelt en hierdoor ter bevordering van 's lands welzijn gedaan worden*, Deventer, 1847, 56 pp.

Misschien is hij het geweest, die in 1849 werd aangeduid als 'een der grootste Grondeigenaren van Gelderland', die met een plan rondliep om een instelling voor landbouwonderwijs tot stand te brengen voor toekomstige landeigenaren.

Landhuishoudelijke Courant, 3 (1849), nr. 4.

In ieder geval opende J.A.N. Moorrees in 1851 op het landgoed 'Hohenheim' bij Apeldoorn, dat eigendom was van zijn oom Mr. J.P.G. Moorrees, een landbouwschool met 2-jarige cursus (theorie en praktijk) volgens het leerplan van Hohenheim bij Stuttgart, waar hij gestudeerd had. Deze school bleef al even beperkt van omvang als die van Enklaar en werd weldra opgeheven.

Landbouwonderwijs vóór de oprichting der Rijkslandbouwschool 1815-1876, *Nieuws van den Dag* dd. 21 aug. 1901.

4. In 1849 opende A. de Stoppelaar een landbouwschool voor theoretisch en praktisch landbouwonderwijs te Hengelo (Gld.), die in 1858 naar Heerde werd verplaatst. De school bestond nog in 1866, maar is daarna waarschijnlijk te gronde gegaan aan gebrek aan leerlingen. Het onderwijs stond volgens tijdgenoten op een behoorlijk niveau.

De landbouwschool te Hengelo, *Meded. en ber. Geldersche Mij v. Landbouw* 1857, pp. 262-267; idem 1859, p. 207.

Landbouwschool van den heer Stoppelaar, *Magazijn voor landbouw en kruidkunde* 1857-1858, pp. 244-245.

H.C. van der Houven van Oordt, Instituut voor den landbouw, gevestigd te Hengelo in Gelderland, *De boerengoudmijn* 3 (1857), pp. 82-86.

W.C.H. Staring, Rapport over de landbouwschool te Heerde, *Meded. en ber. Geldersche Mij v. Landbouw* 1866, pp. 59-60.

Jb. Boeke, Het landbouwonderwijs in Nederland tot 1872, *Cultura* 16 (1904), p. 196, noot 1.

5. Op 1 september 1857 werd door L. Philippona, secretaris van

de Landhuishoudkundige Maatschappij van het arrondissement Eindhoven, op huize Lievendaal onder Strijp bij Eindhoven een landbouwschool voor rooms-katholieke jongelieden geopend.

De landbouwschool te Strijp in Noord-Brabant, *De boerengoudmijn* 3 (1857), pp. 336-339.

Landhuishoudkundige school te Strijp (Het examen der kweekelingen) *De boerengoudmijn* 4 (1858), pp. 77-80.

Rapporten en adviezen van meer algemene strekking

Als eerste heeft de Vereeniging Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres (opgericht in 1846) gepoogd meer lijn te brengen in de discussie over het landbouwonderwijs. In 1848 benoemde het congres een commissie die zich daarmee moest bezighouden. Deze bracht tijdens het daaropvolgende congres rapport uit, dat in zijn geheel in het congresverslag werd opgenomen.

Verslag van het verhandelde op het vierde Nederlandsche Landhuishoudkundige Congres, Utrecht, 1849, pp. 52-75, zie ook pp. 181-192. Ook afzonderlijk uitgegeven:

(W.C.H. Staring, J.P. van Zuylen van Nyevelt, D.T. Gevers van Endegeest, G. Reinders en G.A. Stratingh), *Over de inrigting van het onderwijs in de landhuishoudkunde*, Arnhem, 1849, 30 pp.

Een groot gedeelte van dit rapport handelt over de vraag, die in die jaren actueel was, of er prioriteit aan het hoger dan wel aan het lager onderwijs (op de plattelandsscholen) gegeven diende te worden. De commissie wilde 't ene doen en 't andere niet nalaten.

Het veelomvattende plan van Staring (1847) keurde de commissie af; zij wilde een aantal hogere scholen in verschillende provincies stichten, in de trant van de Landhuishoudkundige School te Groningen, al moest die volgens het oordeel der commissie worden verbeterd. De oprichting van deze scholen zag de commissie in de eerste plaats als een taak van de centrale overheid of van de provinciale besturen. Voorts besteedde het rapport aandacht aan het landbouwonderwijs op de lagere scholen en aan de voorlichting van de boeren. Besloten werd het rapport ter kennis van de regering te brengen. Nadien werd vrijwel jaarlijks op de congressen over het landbouwonderwijs gesproken.

In navolging van de particuliere belangstelling voor het landbouwonderwijs groeide nu ook bij de overheid meer en meer de gedachte, dat op dit gebied voor haar een taak zou kunnen liggen.

De persoonlijke bemoeiingen van koning Willem III zijn daarbij van doorslaggevende betekenis geweest.

Naar aanleiding van een gesprek van de koning met Dr. J. Wttevaall en Jhr. Mr. D.T. Gevers van Endegeest zond de koning op 28 januari 1851 een brief aan alle landbouworganisaties, waarin hij meedeelde "persoonlijk en door eigene middelen" (de aangehaalde woorden waren op last van de koning zelf aan het concept toegevoegd) de landbouw te willen beschermen en waarin hij geadresseerden uitnodigde hun gedachten te laten gaan over een aantal vragen, ook op het gebied van het landbouwonderwijs, die hij hen voorlegde. Na ontvangst van de antwoorden werden vertegenwoordigers van de landbouwmaatschappijen door de koning uitgenodigd voor een vergadering op het Huis ten Bosch (1854). Uit deze vergadering vloeide de oprichting voort van de Algemeene Koninklijke Landbouw-Vereeniging. Zie hierover uitvoerig:

N.G. Addens, *De Algemeene Koninklijke Landbouw-Vereeniging, 1856-1863, Ceres en Clio, Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis*, Wageningen, 1964, pp. 1-51.

De brief van de koning en een uittreksel van de antwoorden van de landbouwmaatschappijen is gepubliceerd in:

Handelingen van de Algemeene Koninklijke Landbouwvereening 1856-1857, pp. 1-3, 14-17, 81-84, 130-131, 143-144; ook in: *Landbouwcourant* 8 (1854), pp. 111-120.

Eén van de doelstellingen van de Algemeene Koninklijke Landbouw-Vereeniging was het bevorderen van het landbouwonderwijs. Dr. W.C.H. Staring schreef hierover een rapport, dat hij, aangevuld met de rapporten van de andere leden van de vereniging aan het bestuur zou uitbrengen. Door omstandigheden kwam het daar niet van. Staring heeft toen alleen zijn eigen rapport gepubliceerd.

W.C.H. Staring, *Landbouwverbetering in Nederland, De Volksvlijt* (1857), pp. 135-185.

De Algemeene Koninklijke Landbouwvereening heeft dit onderwerp verder laten rusten, omdat intussen bij K.B. van 15 juli 1856, nr. 40 een commissie was ingesteld die voorstellen moest doen t.a.v. het landbouwonderwijs.

In 1861 gaf de minister van Binnenlandse Zaken aan zijn referendaris W.C.A. Staring en diens broeder Dr. W.C.H. Staring opdracht een studie te maken van het landbouwonderwijs in de naburige landen. Zij bezochten o.a. de landbouwonderwijsinstellingen te Gembloux, Göttingen, Poppelsdorf en Kopenhagen.

Uit hun rapport blijkt dat Staring, die bij vrijwel alle vroegere

adviezen over het landbouwonderwijs betrokken was geweest, tengevolge van deze studiereis een gewijzigde visie had gekregen. Zijn gedachten gingen nu uit naar landbouwonderwijs op universitair niveau, waarvoor men eerst een middelbare schoolopleiding voltooid moest hebben. Dit landbouwonderwijs moest daarom afgescheiden zijn van het middelbaar onderwijs en gevestigd worden in een universiteitsplaats. Koloniale landbouw diende onderwezen te worden, maar het praktijkonderwijs, waarvan hij tot dusver een voorstander was geweest, verwierp hij nu. Dit laatste hoorde alleen thuis op z.g. akkerbouwscholen of provinciale scholen voor aanstaande boeren (lager onderwijs). Hier moest de praktijk zelfs op de voorgrond staan.

W.C.H. Staring, *Verslag over de Landhuishoudkundige School te Groningen en het landbouwonderwijs in naburige rijken*, 's-Gravenhage, 1861.

Deze publikatie werd door de minister van Binnenlandse Zaken bij missive van 19 september 1860, nr. 176, 6e afd., aan de landbouwmaatschappijen toegezonden. Het verslag ontmoette veel kritiek.

Meded. en ber. Geldersche Mij v. Landbouw 1862, pp. 123-131.

Over de opleiding te Poppelsdorf, raadplege men

E. Hartstein, *Die landwirthschaftliche Akademie Poppelsdorf, Als Beitrag zur Geschichte und Beurteilung der landwirthschaftlichen Akademien*, Bonn, 1864, 116 pp.

Overige literatuur

v.J., Iets over 'opleiding voor den landbouw en het landhuishoudkundig onderwijs, *Algemeene landhuishoudelijke courant* 2 (25 nov. 1848).

J. Kerler, De landbouw-scholen, hare noodzakelijkheid en doelmatige inrigting, *Magazijn voor landbouw en kruidkunde* 1 (1848-1850), pp. 96-101, 119-124.

J.C. Ballot, Het landhuishoudkundig onderwijs, *Magazijn voor landbouw en kruidkunde* 1 (1848-1850), pp. 143-144.

Onderwijs in den landbouw, *Landhuishoudelijke courant* 3 (13 jan. 1849) (met adviezen van W.C.H. Staring en J. Wttewaall).

H., Onderrigt in den landbouw, *Landhuishoudelijke courant* 3 (24 febr. 1849).

J.A.N. Moorrees, Onderwijs in den landbouw, *Landhuishoudelijke courant* 3 (24 maart 1849).

W.C.H. Staring, Landhuishoudelijke luchtkasteelen in Nederland, *Landhuishoudelijke courant* 3 (27 okt. 1849).

H.A. Hanedoes, Eene landhuishoudelijke school, *De vriend van*

- den landman* 19 (1855), pp. 627-630 (pleit voor opheffing rijksveeartsenijschool en voor oprichting van een gecombineerde landbouw- en veeartsenijschool in Utrecht of Gelderland).
- v.K., Een woord aan jeugdige landbouwers, *De boerengoudmijn* 2 (1865), pp. 356-369 (pleidooi voor theoretisch-praktisch onderwijs).
- E.C. Enklaar, De noodzakelijkheid eener landbouw-academie, *De vriend van den landman* 23 (1859), pp. 257-263.
- Peripateticus (= W.C.H. Staring). Peripatetische beschouwingen over het Hooger onderwijs, *De Nederlandsche spectator* dd. 14 dec. 1861, pp. 399-400.
- G.J. Hengeveld, Over het onderwijs aan veeartsenijscholen ook in vereeniging met landbouwscholen, *De boerengoudmijn* 8 (1862), pp. 6-21; onder de titel: De Rijksveeartsenij- en landbouw-hoogeschool te Copenhagen, *Bijblad Landbouwcourant* 5 (1868), kol. 321-332.
- (J.C. Ballot), Het landbouwkundig onderwijs, *Magazijn voor landbouw en kruidkunde* 1862, pp. 129-160 (overzicht van alle tot dat ogenblik gemaakte plannen enz.).

IV Elementair landbouwonderwijs

Naast de vele pogingen om hogere landbouwonderwijsinstellingen op te richten, heeft men ook getracht de boeren, voor wie dit hoger onderwijs niet bestemd was, enig landbouwonderwijs te geven.

Dit geschiedde op zeer uiteenlopende wijze. Er werden cursussen (soms landbouwscholen genoemd) georganiseerd door landbouwmaatschappijen en landeigenaren; soms gaf een dorpsonderwijzer na schooltijd lessen in landbouwvakken, die wel doen denken aan de latere landbouwwintercursussen. Plannen werden gesmeed voor oprichting van lagere landbouwscholen. Men liet lezingen houden door deskundigen, die soms eveneens het karakter van een wintercursus kregen en die vanaf 1865 steeds meer belangstelling trokken (wandelleraren).

Het is niet mogelijk een scherpe grens te trekken tussen al deze manieren om de boeren enige nieuwe kennis bij te brengen, daarvoor lopen zij te veel in elkaar over en is de variatie te groot. De ene keer leek het meer op wat wij tegenwoordig landbouwvoorlichting zouden noemen, een andere keer meer op landbouwonderwijs. Alle initiatieven leden na meestal korte tijd schipbreuk.

Cursussen en scholen

In het tweede hoofdstuk werd reeds vermeld dat sommige predikanten en landeigenaren in de Bataafse Tijd avondcursussen organiseerden. Dit werd later ook door anderen gedaan. Bij wijze van voorbeeld kan gewezen worden op de lessen in natuur- en scheikunde toegepast op de landbouw, die de veeartsen P. Werkman te Leens en B. Smid gedurende enige tijd kosteloos aan Groninger boerenzoons gaven (*Verslag 4e Ned. Landbouishoudkundig Congres*, Utrecht, 1849, p. 65).

De onderwijzer de Vrieze te Oude Pekela begon in 1856 voor

leerlingen in de hoogste klas van de lagere school en voor ouderen een cursus (twee maal per week) na de gewone schooluren (à 10 ct. per uur per leerling). In 1859 moest hij de cursus staken wegens gebrek aan deelneming (*Verslag v.d. landbouw in Nederland over 1856*, 's-Gravenhage, 1858, p. 61; idem *over 1859*, 's-Gravenhage, 1861, p. 85).

Koning Willem III richtte te Apeldoorn in 1851 een lagere technische school op met o.a. een vakopleiding in de landbouwkunde voor kinderen van beambten en andere werknemers in dienst van het Kroondomein (*Landbouwcourant* 5 (1851), p. 296).

In 1854 benoemde het hoofdbestuur van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, op voorstel van de afd. Enkhuizen, een commissie om te onderzoeken wat de Maatschappij kon doen ter bevordering van het landbouwonderwijs in haar afdelingen. De commissie stelde tenslotte voor één of meer landbouwscholen (al naar behoefte van de plaats van vestiging gericht op de akkerbouw, zuivelbereiding, bloembollenteelt enz.) voor praktijkonderwijs aan jonge boeren te stichten.

Mr. J.P. Amersfoordt stelde voor dit doel op zeer aannemelijke voorwaarden een gedeelte van zijn boerderij 'De Badhoeve' ter beschikking. Aangezien in 1865 de runderpest vele boeren grote verliezen toebrengt en van die zijde, evenmin als van de overheid, op financiële steun gerekend kon worden, besloot men het oprichten van een landbouwschool te laten rusten tot "minder geduchte tijden zullen aanbreken".

Meded. en ber. Holl. Mij v. Landbouw 1854, pp. 237-239; 1855, pp. 307-327; 1856, pp. 236-250; 1860, pp. 299-306; 1861, pp. 248-269; 1862, pp. 131-166 (uitgewerkt plan voor de school), pp. 254-273; 1863, pp. 224-237; 1864, pp. 274-285; 1865, pp. 214-215.

Landbouwcourant 18 (1864), p. 194.

Een plan tot oprichting van een vakschool voor werkbazen, opzichters en boswachters te Zevenaar, is waarschijnlijk evenmin tot verwezenlijking gekomen (*Meded. en ber. Geldersche Mij v. Landbouw* 1867, p. 101).

Te Twisk werd in 1871 een 'landbouwschool' opgericht door de afd. Medemblik van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, die met ca. 30 leerlingen startte, maar waarvan al spoedig niets meer vernomen werd (*Meded. en ber. Hollandsche Mij v. Landbouw* 1872, pp. 202-203 en 1873, p. 98).

In 1873 begon de gediplomeerde onderwijzer P. Heijman in samenwerking met Wouter Sluis en L. de Leeuw een landbouw cursus

te Purmerend. Het gemeentebestuur verleende medewerking o.a. door het beschikbaar stellen van boeken, scheikundige benodigdheden en een proeftuin. Onder de leerlingen ontbraken echter de boerenzoons.

P. Heijman, Landbouwonderwijs te Purmerende, *Landbouwcourant* 28 (1874), pp. 117, 126. Zie ook: *Landbouwcourant* 26 (1872), p. 209; 29 (1875), p. 99 en 30 (1876), p. 117.

Wouter Sluis was ook een van de initiatiefnemers voor de oprichting van een zuivelschool in de Beemster, die echter niet van de grond kwam omdat men het benodigde kapitaal niet bijeen kon brengen.

Eene school voor zuivelbereiding in de Beemster, *Bijblad Landbouwcourant* 14 (1877), kol. 313-320.

Eene circulaire betreffende eene 'school voor zuivelbereiding met zuivelfabriek' te Beemster, *Landbouwcourant* 31 (1877), p. 235.

De verlangde zuivelschool in de Beemster van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, *Landbouwcourant* 31 (1877), p. 239; 32 (1878), pp. 47, 256, 412. Zie ook: *Landbouwcourant* 36 (1882), p. 3.

Door de Hollandsche Maatschappij van Landbouw werd in 1877 een school voor landbouwkundig onderwijs o.l.v. een landbouwonderwijzer geopend te Schagen (*Landbouwcourant* 31 (1877), pp. 227, 236).

Een brief van G.A. Vorsterman van Oyen, te Aardenburg, *Landbouwcourant* 30 (1876), pp. 59, 66-67.

G.A. Vorsterman van Oyen, Landbouwkunde, *Landbouwcourant* 32 (1878), pp. 292-293 (pleidooi voor cursussen).

Ontwerp voor eene theoretisch-praktische akkerbouwschool, op te rigten in Noord-Holland, Een schrede voorwaarts in de kwestie van het landbouwonderwijs, *Landbouwcourant* 33 (1879), pp. 142, 145-146.

J. Ravenhorst, Het landbouwonderwijs op de beide scholen te Kampereiland en op die te Brunnepe, *Landbouwcourant* 36 (1882), pp. 377-378.

Een landbouwschool in Friesland, *Landbouwcourant* 38 (1884), pp. 162, 169-170, 174-175, 177-178; *Meded. en ber. Friesche Mij v. Landbouw* 1884.

A. Ferf, *Landbouw-onderwijs, Verslag eener proefneming in Friesland*, Leeuwarden, 1892, 16 pp. (cursussen).

Ook in de filantropische sfeer kwamen enige scholen voor lager landbouwonderwijs tot stand.

Op 5 februari 1838 stichtte Hora Siccama te Harkstede (Gron.) op zijn buitenplaats "eene kweekschool om arme, verwaarloosde en diaconiekinderen, te lande op te leiden tot arbeiders voor den landbouw" (*Staat van den landbouw van het Koninkrijk der Nederlanden over 1843*, Haarlem, 1844, pp. 181-182).

In 1846 werd door Van Frankenhuysen te Montfoort een landbouwkundig gesticht voor verwaarloosde kinderen en bejaarden opgericht, waar de pupillen o.a. werden opgeleid voor landarbeid.

Bouman, *Het protestantsch gesticht te Montfoort*, 1848

L. van Hoogeveen Sterck, *Het protestantsch landbouwkundig gesticht te Montfoort, met een voorberigt van C.S. Adama van Scheltema*, Amsterdam, 1851, 64 pp.

De stem van Montfoort, Tijdschrift aan de zaak der verwaarloosden gewijd, uitgave van het Landbouwkundig gesticht aldaar, ca. 1850.

In 1851 werd het thans nog bestaande instituut voor hulpbehoevende en verwaarloosde jongens het Nederlandsch Mettray bij Zutphen opgericht. Het archief (tot ca. 1960) van deze instelling berust sinds kort in het Gemeente-archief te Zutphen.

M.M. von Baumhauer, *De landbouwkolonie te Mettray (in Frankrijk). Een voorbeeld voor Nederland, Met eene redevoering van W.H. Suringar*, Leeuwarden, 1847, 183 pp.

W.C.H. Staring, *Het Nederlandsch Mettray, Landbouwcourant 5* (1851), pp. 9-10.

E.C. Enklaar, *Mijn bezoek van het Nederlandsch Mettray, De vriend van den landman 17* (1853), pp. 157-173.

Opleiding tot een toekomstig bestaan voor de jongelieden op Nederlandsch Mettray te Gorssel, bij Zutphen, *Tijdschrift voor staatshuishoudkunde en statistiek 9* (1853), pp. 42-54.

Niederländische Mettray, Ackerbaucolonie bei Zutphen für sittlich verwarlosten Kinder usw., Frankfurt, 1856.

Landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt bij Zutphen, Bericht 1 (1852)-98(1949), vervolg'd onder de titel:

Nederlandsch Mettray op Rijsselt bij Zutphen, Bericht 99 (1950)-

Onesimus, Jaarboekje van Nederlandsch Mettray, 1878-1918.

Talrijke andere publikaties over deze instelling zijn aanwezig in het Gemeente-archief te Zutphen.

Verwante gedachten vindt men in de brochure van

P.D. Anslijn, *Losse gedachten over de oprigting van eene industrie-landbouwkostschool voor weezen, verlatene en arme kinderen als een werkzaam middel ter vermindering van het*

pauperisme in ons vaderland, en bepaaldelijk voor de belijders der Hervormde godsdienst, Utrecht, 1850, 16 pp.

Verschillende landeigenaren gaven landbouwonderwijs aan hun personeel.

J.P. Amersfoort, Landbouwkundig onderwijs, *Landbouwcourant* 14 (1860), pp. 69-70.

Gedurende vrijwel de gehele 19e eeuw hebben verschillende boeren en landbouwkundigen als Dr. J.C. Ballot en F.L.W. baron van Brakell van den Eng te Lienden, jongelui in de gelegenheid gesteld de landbouwpraktijk (eventueel aangevuld met wat theoretische kennis) te leren op hun boerderij. Dikwijls, niet altijd, was dit een poging om neveninkomsten te verwerven, omdat vooral jongelui van goeden huize, die voor niets anders deugden, zich hiervoor aanmeldden. Zie advertenties o.m. in de *Landbouwcourant* 6 (1852), p. 64; *Landbouwcourant* 11 (1857), p. 183; 12 (1858), p. 15. Over Van Brakell:

J.M.G. van der Poel, *Van Brakell van den Eng, Een Betuws herboer uit het begin van de 19e eeuw*, Wageningen, 1959, pp. 35 e.v.

Van tijd tot tijd werden telkens weer, o.a. door de vele adviescommissies, plannen gelanceerd om een modelboerderij op te richten, waar boerenzoons naast het verrichten van de dagelijkse landbouw-
arbeid, ook enige theoretische kennis kon worden bijgebracht.

Iets over de model-boerderijen en landbouwkundige scholen in onze verschillende provinciën, *Wetenschappelijk maandschrift* 2 (1833-1834), (1835), pp. 74-76, 172-177.

P.F.H. Fromberg, *Landbouwkunde in verband met de natuurkundige wetenschappen, Eene proeve ter aanduiging van hetgeen ten nutte van den Nederlandschen landbouw kan gedaan worden*, Utrecht, 1847, 185 pp.

Circulaire van den Hr. C.E. de Clercq te Amsterdam, *De boerengoudmijn* 5 (1859), pp. 128-129 (bijl.).

F.L.W. van Brakell van den Eng, Landbouwscholen, *Landbouwcourant* 16 (1862), pp. 126-127.

H.IJ., Vereeniging tot oprichting van akkerbouwscholen in Holland, *Landbouwcourant* 18 (1864), p. 31.

H. Bosker, Alle landbouwers denken niet gelijk over het oprigten van landbouwscholen, *Landbouwcourant* 18 (1864), pp. 75-76.

Eene schrede voorwaarts in de kwestie van het landbouw-
onderwijs, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 189.

Plannen tot oprigting in Nederland van een landbouwschool met modelhoeve, *Landbouwcourant* 26 (1872), pp. 139, 159, 166, 168 (d.m.v. een geldloterij!).

Tuinbouwonderwijs

Onderwijs in verschillende takken van tuinbouw werd omstreeks 1860 gegeven door wandelleraren, terwijl er daarnaast ook reeds enkele tuinbouw cursussen waren. Deze cursussen waren in de meeste gevallen bestemd voor toekomstige bloemisten, boomkwekers en tuinlieden. Ook gaven vele onderwijzers, indien zij de beschikking hadden over een schooltuin, lessen in fruit-, groente- en bloemteelt. In Overijssel werd in 1836 de eerste z.g. kweektuin voor vruchtbomen bij een lagere school gesticht.

W.J. Sangers, *De ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw (tot het jaar 1930)*, Zwolle, 1952, p. 196 (kweektuinen).

Onderwijs in de bloemen-, plant- en boomkwekerij te Amsterdam, *De boerengoudmijn* 4 (1858), pp. 61-62 (in de Hortus botanicus).

Gratis-cursus over populaire plantenkunde te Deventer voor aankomende tuinders en bloemisten (door Prof. dr. L. Mulder), *De boerengoudmijn* 5 (1859), p. 137 (bijl.); 6 (1860), pp. 1, 68-69 (bijl.).

Cursus over boomteeltkunde, kruidkunde en groententeelt, *Landbouwcourant* 27 (1873), p. 21.

T.M.A. Jacometti, Tuinbouwschool in Nederland, *Landbouwcourant* 20 (1866), p. 36 (bepleit oprichting van een opleiding voor tuinlieden).

Plan tot het oprigten eener gemeentelijke tuinbouwschool te Haarlem, *Landbouwcourant* 21 (1867), pp. 35, 59, 87, 147. Zie voor nadere gegevens (ook over de tuinbouwschool 'Linnaeus'): J.G. Veldink, *W.C.H. Staring, 1808-1877*, Wageningen, 1970, pp. 145-147.

In 1867 werd door een aantal bloemisten de Nederlandsche Tuinbouwmaatschappij Linnaeus opgericht, die in 1868 een school opende op de hofstede Frankendaal te Watergraafsmeer. Rijk en provincie verleenden hiervoor een subsidie. De Belgische tuinbouwleraar I.J. de Beucker werd bereid gevonden onderwijs aan de school te geven. Deze tuinbouwschool leidde tuinlieden op in een 3-jarige cursus. Aan de school was een bedrijf van 10 ha verbonden, dat voor de handel produceerde en waarop de leerlingen prak-

tijkwerkzaamheden verrichtten. De school ging in 1884 in andere handen over en rekte haar bestaan tot 1894 onder de naam Tuinbouwschool Amsterdam.

J. van den Berg, *De wenschelijkheid van de oprigting eener tuinbouwkundige school op Frankendaal te Watergraafsmeer*, Amsterdam, (ca. 1867), 11 pp.

J. van den Berg, Over Watergraafsmeer en de daar op te rigten tuinbouwschool, *Landbouwcourant* 21 (1867), p. 33.

De ontworpen Nederlandsche tuinbouwmaatschappij 'Linnaeus', *Landbouwcourant* 21 (1867), pp. 9-10, 18.

(H.) W(itte), De tuinbouw in ons land, in verband met het plan eener op te rigten tuinbouwschool, *Landbouwcourant* 21 (1867), pp. 21-22.

C.A.J.A. Oudemans, Bezoek aan de hofstede Frankendaal in de Watergraafsmeer, *Landbouwcourant* 21 (1867), pp. 22-23.

C. de Vos, De 'Nederlandsche financier' aanprijzende de oprigting der ontworpen tuinbouwschool! *Landbouwcourant* 21 (1867), p. 42.

Een brief van dertien mannen van het vak over de ontworpen tuinbouwschool te Watergraafsmeer bij Amsterdam, *Landbouwcourant* 21 (1867), pp. 445-446.

Acte van oprigting der tuinbouwmaatschappij 'Linnaeus', *Bijblad Landbouwcourant* 4 (1867), kol. 377-384.

De opening der Nederlandsche tuinbouwmaatschappij 'Linnaeus', *Landbouwcourant* 21 (1867), pp. 175-176.

Eene verklaring uit Boskoop aangaande de tuinbouwmaatschappij 'Linnaeus', *Landbouwcourant* 21 (1867), p. 181.

Een adres aan de Tweede Kamer ter zake der Ned. Tuinbouwmaatschappij 'Linnaeus', *Landbouwcourant* 21 (1867), pp. 196-197.

J. van den Berg, Nog iets over de tuinbouwmaatschappij 'Linnaeus' en haar openingsverslag, *Landbouwcourant* 21 (1867), pp. 200-201.

Eene stem uit België over de tuinbouwschool 'Linnaeus', *Landbouwcourant* 21 (1867), pp. 207-208.

Opening der tuinbouwschool 'Linnaeus', *Landbouwcourant* 22 (1868), p. 54.

Een bezoek aan 'Linnaeus', Koninklijke Nederlandsche Tuinbouwmaatschappij te Watergraafsmeer, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 66.

C. Crok, Iets over de Kon. Ned. Tuinbouwschool 'Linnaeus', *Sieboldia* 1 (1875), pp. 173-176.

Vereeniging: De Tuinbouwschool Amsterdam, te Amsterdam, erkend volgens de Wet van 22 april 1855 (S. 32), *Landbouwcourant* 38 (1884), p. 30.

Verschillende andere plannen voor oprichting van tuinbouwscholen in de tweede helft van de 19e eeuw kwamen niet tot uitvoering. Zie hierover:

W.A. Viruly Verbrugge, *Iets over het belang van den tuinbouw in Nederland en over het tuinbouwonderwijs*, Rotterdam, 1881 (speciaal pp. 79-102: Geschiedenis van hetgeen in Nederland op het gebied van het tuinbouwonderwijs is voorgevallen).

Een rijkstuinbouwschool in Nederland gewenscht, *Landbouwcourant* 32 (1878), pp. 267-268 (Voorstel van de Ned. Mij. v. Tuinbouw en Plantkunde).

Eene tuinbouwschool te Boskoop gewenscht, *Landbouwcourant* 35 (1881), pp. 96, 101, 102 (Adres aan de gemeenteraad van de Pomologische vereeniging).

Lezingen, wandelleraren

Vele landbouwmaatschappijen hebben omstreeks 1850 getracht hun leden voorlichting te geven. Op verschillende plaatsen werden leesgezelschappen en landbouwbibliotheken opgericht. De Geldersche Maatschappij van Landbouw gaf ten behoeve van haar leden een aantal kleine boekjes uit, waarin op populaire wijze verschillende onderwerpen werden behandeld.

Het boekhouden voor den kleinen landbouwer, Arnhem, 1851².
Handleiding tot het vloeijen van booilanden voor Nederland, Arnhem, 1851².

De insecten welke den landbouwer schaden, eenige middelen om die te keer te gaan, enz., Arnhem, 1852. enz., enz.

Het waren echter weer vooral de 'heren' en niet de boeren, die van de geboden gelegenheden gebruik maakten.

Een andere wijze van voorlichting waren de lezingen, die vanaf ca. 1850 op de afdelingsvergaderingen van de landbouwmaatschappijen werden gehouden. Deze vorm van 'landbouwonderwijs', zoals men het in die dagen noemde, trok op den duur steeds meer boeren. Over de behandelde onderwerpen oriënteren o.a.

Meded. en ber. Hollandsche Mij v. Landbouw 1851 en volgende jaren.

J.J. Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw* II, Leeuwarden, 1952, pp. 154 e.v.

P.J. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen Landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouwmaatschappij, 1843-1943*, Wageningen, 1946, pp. 413 e.v.

In dit kader werd een initiatief van Koning Willem III door tijdgenoten zeer belangrijk geacht. Op voorstel van Prof. Dr. G.J. Mulder, hoogleraar in de scheikunde te Utrecht, benoemde de koning in het begin van 1853 een commissie (Jhr. Mr. D.T. Gevers van Endegeest, Dr. G. Simons, I.G.J. van den Bosch en W.J. Wolterbeek, secretaris des konings voor de zaken van landbouw en nijverheid) om hem te adviseren over de wijze waarop vanwege de koning het landbouwonderwijs bevorderd kon worden. De commissie stelde, in navolging van buitenlandse en ongetwijfeld ook van de zojuist genoemde Nederlandse, voorbeelden, voor om gedurende de winteravonden openbare voordrachten voor boeren te organiseren. De koning keurde dit voorstel goed en bepaalde waar de lezingen zouden worden gehouden (*Ned. Staatscourant* van 10 nov. 1853, no. 266; zie ook *Landbouwcourant* 7 (1853), pp. 101 en 196).

De lezingen werden uitgegeven onder de titel

De natuurkundige grondslagen van den landbouw, Openbare voordrachten voor landbouwers van wege Z.M. den Koning in den winter van 1853-1854 gehouden door Dr. N.W.P. Rauwenhoff, Dr. W.A.J. van Geuns, Dr. A.C. Oudemans jr. en Dr. L. Mulder, Haarlem, 1856, 370 pp.

Deze 'koninklijke lezingen', zoals ze genoemd werden, waren voor de toehoorders wel wat hoog gegrepen; het koninklijke initiatief had echter tot gevolg dat men steeds meer belang ging hechten aan lezingen als middel tot kennisoverdracht.

L. Mulder, Voordrachten voor landbouwers, *De boerengoudmijn* 7 (1861), pp. 3-12, 49-61, 81-88, 113-119, 161-168, 193-198.

Bevorderen van voordrachten, *Meded. en ber. Geldersche Mij v. Landbouw* 1867, pp. 270-271.

In 1865 gaf I.J. de Beucker, leraar aan de tuinbouwschool te Antwerpen op uitnodiging van de Maatschappij van Landbouw, Handel en Nijverheid te Breda een cursus over planten en snoeien van vrucht- en andere bomen (*Landbouwcourant* 19 (1865), p. 133). Op initiatief van de vereeniging voor ooftteelt te Boskoop en van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw hield hij vervolgens een aantal lezingen over snoeien en behandelen van vruchtbomen, o.a. te Haarlem, Boskoop en Loosduinen (*Verslag van den land-*

LANDBOUWLEERAARS,

gegeven **LEZINGEN** in de maanden **October, November** of **December** eerstkomende in de onderscheidene gemeenten der provincie *Drenthe* te houden over **landbouw** en **veeteelt**, worden uitgenoodigd zich daartoe met gefrankeerde brieven te willen aanmelden bij den ondergeteekende, *Voorzitter van het bestuur van het Genootschap ter bevordering van Landbouw en Veeteelt in de prov. Drenthe*, wonende op den huize *Echten*, gemeente *Ruinen*, met opgave van de onderwerpen door hen te behandelen en de voorwaarden waaronder zij bereid zijn die lezingen te houden.

(780)

H. G. VAN HOLTHE TOT ECHTEN.

Advertentie uit de Landbouwcourant van 5 juli 1877.

bouw in Nederland over 1866, 's-Gravenhage, 1868, p. 140). Sindsdien was zijn naam gevestigd en gedurende een lange reeks van jaren was hij overal in ons land een gevierd spreker. In 1868 hield hij in totaal 202 voordrachten, die door bijna 50.000 toehoorders werden bijgewoond (*Verslag van den landbouw in Nederland over 1868*, 's-Gravenhage, 1870, pp. 108-112).

Weldra legden ook anderen zich toe op het houden van populaire voordrachten voor boeren. Aanvankelijk hadden de meeste van deze voordrachten niet de akkerbouw en veeteelt, maar de ooft- en groenteteelt en de boomkwekerij tot onderwerp.

De deskundigen die de lezingen hielden, werden al spoedig in navolging van Duitsland, wandelleraren genoemd. Staring tekende protest aan tegen dit germanisme (*Verslag van den landbouw in Nederland over 1869*, 's-Gravenhage, 1871, pp. 95-96), dat hij vervangen wilde zien door de aanduiding 'omgaande leeraars'. Het woord wandelleraar had echter reeds burgerrecht verkregen en verdween eerst ca 1920 uit de Nederlandse landbouwtal.

In de landbouwhistorische literatuur wordt over het algemeen de indruk gewekt, dat de wandelleraren vrijwel uitsluitend in Limburg en Noord-Brabant gewerkt hebben. Dit is niet juist, maar wel hebben zij in deze provincies bijzonder grote invloed gehad. De Limburgsche Maatschappij van Landbouw gaf de wandelleraar F.R. Corten in 1870 zelfs een vaste aanstelling. Waarschijnlijk is het daaraan toe te schrijven dat in Limburg aanvankelijk weinig of geen belangstelling bestond voor andere vormen van landbouwonderwijs.

J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen, Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914*, Assen, 1965, pp. 217-219, 223-224.

Tallose aankondigingen en verslagen van voordrachten van wandelleraren die in het gehele land met subsidies van de landbouwmaatschappijen en provinciale besturen werden gehouden, vindt men, vooral na 1872 in de *Verslagen van den landbouw in Nederland* en in de *Landbouwcourant*. De aantallen toehoorders die zij bereikt hebben, moeten tezamen in de honderdduizenden lopen.

In Limburg en Noord-Brabant werden in deze periode ook z.g. casino's, plaatselijke landbouwersverenigingen, opgericht. Deze casino's, die in kleiner aantal ook in andere provincies voorkwamen, nodigden niet alleen wandelleraren voor het houden van spreekbeurten uit, maar hielden zich ook bezig met gezamenlijke aan- en verkoop van zaai-zaad, kunstmest en landbouwprodukten;

zij waren in dat opzicht de directe voorlopers van de landbouwcoöperaties.

De bevoegdheid om als wandelleraar op te treden was niet geregeld. In de praktijk kwam het er op neer, dat ieder die zijn kennis op een boeiende wijze kon overdragen als zodanig werkzaam was. Zo verkreeg in de jaren 70 de Beemster boer Wouter Sluis, die geen enkel diploma bezat, grote bekendheid als wandelleraar op zuivelgebied.

H.B. Hylkema, *Wouter Sluis, Een verdienstelijk pionier*, Doetinchem, 1911, 15 pp.

D. Brander Tz., H.B. Hylkema en L.T.C. Schey, *Gedenkschrift betreffende Wouter Sluis*, Midden-Beemster, (1928), 77 pp. De vraag naar de bevoegdheid werd wel in de landbouwpers aan de orde gesteld.

....nu er nog maar enkele wandelleeraars zijn, bevoegd om zodanig onderwijs te geven, *Landbouwcourant* 28 (1874), p. 196.

Het radikaal der wandelleeraars, *Landbouwcourant* 28 (1874), p. 200.

Wandelleeraars, *Landbouwcourant* 28 (1874), p. 200.

Geschikte wandelleeraars, *Landbouwcourant* 28 (1874), p. 200.

Landbouw-leeraars, *Landbouwcourant* 31 (1877), p. 215.

Ook veeartsen (*Landbouwcourant* 26 (1872), p. 17), leraren van de tuinbouwschool 'Linnaeus' en onderwijzers met landbouwakte traden als wandelleraar op. Voor vele onderwijzers vormde deze mogelijkheid tot bijverdienste een prikkel voor het behalen van de akte.

Gezien de vele boeren die hun lezingen volgden, moet de bijdrage van de wandelleraren tot verbetering van de landbouw waarschijnlijk hoog worden aangeslagen. Een evaluerend onderzoek daarover is tot dusver niet gedaan.

Ter eerste oriëntering raadplege men:

De heer de Beucker te Zutphen en bij Lochem, *Meded. en ber. Geldersche Mij v. Landbouw* 1867, pp. 125-153.

Rondreizende onderwijzers ten dienste der landbouwers, *Landbouwcourant* 24 (1870), pp. 22-23.

Landbouwkringen ten platten lande, *Landbouwcourant* 24 (1870), p. 47.

(H.M.) H(artog), Een landbouwerskring (te Barneveld), *Landbouwcourant* 24 (1870), pp. 140-141.

De voordrachten van den Hr. Corten in Limburg, *Landbouwcourant* 24 (1870), p. 153.

- Voordrachten van den wandelleeraar der Maatschappij van landbouw in Limburg, *Landbouwcourant* 24 (1870), pp. 164-165. (overgenomen uit *Maandblad der Maatschappij van landbouw in Limburg*).
- Landbouwvereniging te Beekbergen opgericht, *Landbouwcourant* 25 (1871), p. 31.
- A. Sassen, Landbouwvoordrachten in Noord-Brabant, *Landbouwcourant* 26 (1872), p. 10.
- Landbouwclub te Oisterwijk (de eerste in Noord-Brabant), *Landbouwcourant* 26 (1872), p. 57.
- A. Sassen, Landbouwbelangen, *Landbouwcourant* 26 (1872), p. 126 (o.a. prov. subsidie voor wandelleeraars).
- Reglement voor de club Oisterwijk, *Landbouwcourant* 26 (1872), p. 225.
- T.v.A., De landbouwclub "Deurne en Omstreken" en de landbouwmaatschappijen in Noord-Brabant, *Landbouwcourant* 27 (1873), p. 6.
- Landbouwonderwijs (voordrachten van F.R. Corten in Gelderland), *Landbouwcourant* 27 (1873), pp. 161, 169.
- Leergangen over tuin- en landbouwscheikunde plaats hebbende vanwege de Vereeniging ter bevordering van tuin- en landbouw in het Hertogdom Limburg te Maastricht in de eerste drie maanden van 1873, *Bijblad Landbouwcourant* 10 (1873), kol. 59-62.
- Adres uit Amerongen aan Gedeputeerde Staten van Utrecht over wandelleeraars, *Landbouwcourant* 28 (1874), p. 6.
- De voordragt van den Hr. W. Sluis, landbouwer te Beemster, op 20 jan. te Harderwijk gehouden, *Landbouwcourant* 28 (1874), pp. 21, 25-26.
- Uit de voordragt van den Hr. W. Sluis te Kommerzijl 12 maart 1874, *Landbouwcourant* 28 (1874), p. 49.
- De aanvraag der Geldersche M.v.L. om een jaarlijksch prov. subsidie van f 1000 voor een wandelleeraar in de vergadering van de Staten van Gelderland, *Bijblad Landbouwcourant* 12 (1875), kol. 25-32.
- De Beemster en de weigering van subsidie voor wandelleeraars in Noord-Holland, *Landbouwcourant* 30 (1876), pp. 151, 183.
- E. Allershof, Landbouwvoordrachten (van wandelleraren), *Landbouwcourant* 32 (1878), pp. 407-408.
- (L. Mulder), Onze stelsellooze landbouwvoordragten-houderij, *Landbouwcourant* 33 (1879), p. 53.

Rapport der Commissie Elementair Landbouwonderwijs be-
noemd door de Geldersch-Overijselsche Maatschappij van
Landbouw, *Landbouwcourant* 40 (1886), pp. 214-215,
218-219; *Meded. en ber. Geldersch-Overijselsche Mij v. Land-
bouw* 1886, pp. 7, 72-77.

V Het landbouwonderwijs op de lagere scholen

De 18e eeuwse gedachte, dat de lagere school de aangewezen instelling was voor het geven van landbouwonderwijs, werd omstreeks 1840 weer actueel en dit bleef tot het einde van de eeuw het geval. Weliswaar twijfelden velen terecht aan het nut van landbouwonderwijs aan zo jeugdige leerlingen, maar het aantal voorstanders van dit onderwijs was niet gering. Na de verschijning van enige nieuwe leerboekjes werd het landbouwonderwijs op het derde en vierde Landhuishoudkundig Congres (1848 en 1849) aan de orde gesteld, terwijl ongeveer tezelfdertijd ook in de landbouwmaatschappijen en in de landbouw- en onderwijsbladen het onderwijs op de lagere scholen telkens weer opnieuw besproken werd, zowel door landbouwkundigen als door onderwijzers. Steeds meer kwam nu ook de vraag naar voren wat de inhoud van dit onderwijs moest zijn.

Officieel kwam het landbouwonderwijs niet op het lesrooster voor en kon alleen gedoceerd worden bij het vak natuurkunde (een in die dagen zeer rekbaar begrip) of terloops bij andere vakken. In de praktijk kwam het er op neer dat sommige onderwijzers hun leerlingen enige beginselen van plantkunde, natuurkunde, scheikunde enz. trachtten bij te brengen, terwijl anderen onderwijs gaven in echte landbouwvakken als landbouwplantenteelt, paardfokkerij en landbouwboekhouden.

De toegenomen belangstelling voor deze vorm van landbouwonderwijs vond zijn neerslag in de Wet van 13 augustus 1857 tot regeling van het lager onderwijs (S. 103). Daarin werd bepaald dat het gewoon lager onderwijs de kennis der natuur zou omvatten (die op plattelandsscholen toegepast moest worden op de landbouw), terwijl op aandrang van de Tweede Kamer ook de landbouwkunde in de wet werd opgenomen, echter alleen bij het meer uitgebreid lager onderwijs.

Veel tijd bleef er op het lesrooster niet voor dit vak over. Ten

gevolge van het onrustbarende hoge schoolverzuim op plattelandscholen leerden immers vele leerlingen nauwelijks lezen, schrijven en rekenen.

De twee grootste problemen die moesten worden overwonnen om het landbouwonderwijs van de grond te krijgen, waren echter het gebrek aan goede schoolboekjes en het gebrek aan vakkennis bij de onderwijzers. Vóór de invoering van de wet van 1857 (en nog lang daarna) was de aandacht vooral geconcentreerd op het eerstgenoemde probleem.

In 1864 hielden ook de inspecteurs van het lager onderwijs zich op hun gezamenlijke vergadering met toestemming van de minister van Binnenlandse Zaken bezig met het vraagstuk van het landbouwonderwijs op de lagere school.

De wet op het lager onderwijs van 13 augustus 1857 werd herzien bij de wet van 17 augustus 1878 (S. 127). Het vak 'beginselen der landbouwkunde', dat tot dusver alleen tot het meer uitgebreid lager onderwijs werd gerekend, mocht nu gegeven worden op de gewone lagere school. Kon volgens de wet van 1857 ieder die dat wilde de lagere akte landbouw halen, nu werd dit beperkt tot bezitters van de onderwijsakte.

E.C. Enklaar, Betoog, dat het onderrigt in de ooftboomteelt een geschikt middel ter beschaving des land-volks is, indien hetzelfde op de volksscholen benevens het overige onderwijs gegeven wordt, *De vriend van den landman* 3 (1839), pp. 193-210.

F., Landbouwkundig onderwijs op de dorpscholen, *Almanak voor landbouwers en veehouders voor het jaar 1849*, Leeuwarden, 1848, pp. 67-69.

J.A.J. Sloet, Landbouw-onderrigt ten platten lande, *Algemeene Landhuishoudelijke Courant* 2 (11 nov. 1848).

J. Veeger, Aanleiding tot het onderwijs in de landhuishoudkunde, ten dienste der plattelandscholen, *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en opvoeding voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen* 1848, pp. 804-812.

Gedachten van de Hoofdvereeniging van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap over het eerste landhuishoudkundig onderwijs, medegedeeld aan de commissie, benoemd door het Landhuishoudkundig Congres te Groningen (in Junij 1848), tot het ontwerpen van een plan over het geheele onderwijs in den landbouw in ons vaderland, *Landhuishoudelijke courrant* 3 (3 en 10 februari 1849).

- Verzameling van stukken betreffende het Nederlandsch onderwijzersgenootschap* 1849, stuk II.
- (C.A.) Bergsma, Over het onderwijs in de landhuishoudkunde op de landelijke scholen, *Landhuishoudelijke courant* 3 (3 maart 1849).
- E.C. Enklaar, Onderzoek naar de middelen, waardoor de landbouw meer dienstbaar worden kan aan de wering der armoede, *De vriend van den landman* 13 (1849), pp. 217-246.
- E.C. Enklaar, Over de noodzakelijkheid en mogelijkheid van natuurkundig onderwijs op de volksscholen vooral ten platten lande, *De vriend van den landman* 14 (1850), pp. 77-108.
- E.C. Enklaar, Natuurkundig onderwijs op de volksscholen, *De vriend van den landman* 15 (1851), pp. 695-696.
- G.F. Middelbeek, In hoeverre is het onderwijs in de landhuishoudkunde op de plattelands lagere scholen van toepassing? *Landbouwcourant* 7 (1853), p. 68.
- J. van der Haar, Behoort het onderwijs in den landbouw, waaronder hier ook veeteelt verstaan wordt, te huis op de openbare school eener landelijke gemeente? *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs enz.* 1855, pp. 770-780.
- Joh. Veeger, De landhuishoudkunde en de lagere school, *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs enz.* 1856, pp. 324-331.
- J. van Tongeren, Een woord aan den heer Joh. Veeger naar aanleiding van De landhuishoudkunde en de lagere school, *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs enz.* 1856, pp. 557-563.
- A. Geluk J. Az., Over het boekhouden in den landbouw, *De boerengoudmijn* 4 (1858), pp. 239-240.
- E.C. Enklaar, Onderwijs in de kennis der natuur op de lagere scholen, *De vriend van den landman* 23 (1859), pp. 577-583.
- A. Geluk J. Az., Het boekhouden in den landbouw, *De boerengoudmijn* 5 (1859), pp. 16-18.
- A. de Heer, Onderwijs in het landhuishoudkundig boekhouden, *De boerengoudmijn* 5 (1859), pp. 25-27.
- G.F. Middelbeek, Onderwijs in de landbouwkunde, *Landbouwcourant* 14 (1860), pp. 6-7.
- (W.C.H. Staring), Over het onderwijs in den landbouw op de lagere scholen, *Nieuwe bijdragen voor het onderwijs* 1860, pp. 237-259; enigszins omgewerkt onder de volgende titel nogmaals gepubliceerd:
- W.C.H. Staring, Wat moet het landbouwonderwijs op de lagere

- scholen bevatten? *De boerengoudmijn* 9 (1863), pp. 175-192.
- H.G. B(orgesius), Twee aantekeningen ter zake van het landbouw-onderwijs en het afmaken van longziek rundvee, *Landbouwcourant* 18 (1864), p. 123.
- G. Reinders Dz., Eenige opmerkingen naar aanleiding van de aantekening van den heer H.G.B. omtrent het landbouw-onderwijs, *Landbouwcourant* 18 (1864), p. 157.
- Hoe kunnen de onderwijzers ten platten lande nuttig zijn voor den landbouw? *Meded. en ber. Geldersche Mij v. Landbouw* 1864, pp. 3-4, 45-46, 211-212.
- Verslag der commissie over de vraag: Kan het lager onderwijs, op zijn tegenwoordig standpunt dienstbaar gemaakt worden voor het landbouw-onderwijs, en, zoo ja, op welke wijs? *Meded. en ber. Geldersche Mij v. Landbouw* 1865, pp. 6-13, 116-118, 125-126, 143-146, 167-174.
- H. Baarschers, Landbouwonderwijs, *Landbouwcourant* 26 (1872), pp. 170, 180-181 (voorbeeld van zijn methode van les geven).
- Verslag van de commissie over het onderwijs in de beginselen van den landbouw op de lagere scholen, *Meded. en ber. Geldersche Mij v. Landbouw* 1874, pp. 34-38.
- Hoe de eerste beginselen der landbouwkunde op de lagere school te onderwijzen? *Landbouwcourant* 28 (1874), p. 68.
- De lagere school ten platten lande en de landbouw, *Landbouwcourant* 28 (1874), p. 118.
- H. Baarschers, Wenken voor onderwijzers ten platten lande met betrekking tot hun tuin, land en vee, *De landbouwschool* 1 (1874-1875), pp. 5, 21-22, 30-31, 44-45, 54, 60, 70.
- T.T., De studie der landbouwkunde, *De landbouwschool* 1 (1874-1875), pp. 5-6, 14, 22, 84-86.
- Een belangrijk adres (van de Ned. Maatschappij ter bevordering van nijverheid over lager landbouwonderwijs), *De landbouwschool* 1 (1874-1875), pp. 91-93.
- Lager landbouwonderwijs, *De landbouwschool* 1 (1874-1875), pp. 110-111, 156-157.
- H.A. Verschuren, Een woordje over landbouw voor onderwijzers, *De landbouwschool* 1 (1874-1875), pp. 157, 170-171, 202-204.
- Eyck van Zuylichem, Onderwijs voor landbouwers, *De landbouwschool* 1 (1874-1875), pp. 163-164.
- Landbouw-onderwijs in de hoogste klassen der lagere scholen (circulaire van het Genootschap ter bevordering van den land-

bouw in Drenthe aan de gemeenteraden), *Landbouwcourant* 29 (1875), p. 119.

Wat kan er gedaan worden om de onderwijzers te helpen en aan te moedigen tot het verkrijgen eener aanteekening voor de landbouwkunde volgens art. 1 der wet op het lager onderwijs? *Bijblad Landbouwcourant* 12 (1875), kol. 305-316; ook in: *De landbouwschool* 1 (1874-1875), pp. 300-303. Zie verder: *Landbouwcourant* 29 (1875), pp. 230, 241.

Eyck van Zuylichem, Landbouw en lager onderwijs, *Landbouwcourant* 29 (1875), p. 27.

Wat kan aan onze lagere scholen te platten lande gedaan worden tot bevordering van landbouw-onderwijs? *Bijblad Landbouwcourant* 13 (1876), kol. 301-304.

F.B. Löhnis, Landbouwonderwijs op de lagere school, *Landbouwkundig Tijdschrift* 1 (1893), pp. 1-6.

De schoolboekjes

Verbazingwekkend groot is het aantal landbouwboekjes voor de lagere scholen, dat vanaf ca. 1840 tot in de 20ste eeuw werd gepubliceerd.

Aanvankelijk hebben sommige schrijvers te weinig rekening gehouden met het doel waarvoor zij hun boekjes schreven. Inhoud en vorm van de boekjes waren, ondanks de vermelding van de woorden 'leerboekje' of 'leesboekje voor plattelandsscholen', dikwijls niet afgestemd op het bevattingsvermogen van het jonge lezerspubliek; bij boekjes geschreven door onderwijzers was dat natuurlijk wel het geval. Dikwijls werd in het voorwoord vermeld, dat de boekjes niet alleen voor schoolkinderen, maar ook voor hun ouders en onderwijzers bedoeld waren. Het omgekeerde kwam ook voor: boekjes die werden gepresenteerd als 'volksleesboek', waren blijkens het voorwoord soms speciaal bestemd voor het onderwijs op de lagere school. Commerciële motieven zullen hierbij wel een rol hebben gespeeld.

De stoot tot het schrijven van schoolboekjes is aanvankelijk gegeven door de landbouworganisaties, die tot ver in de 19e eeuw, al dan niet met succes, geregeld prijsvragen hebben uitgeschreven voor landbouwboekjes, "in den volkston geschreven", ten behoeve van het onderwijs op de lagere school.

E. Allershof, Een leesboek over de beginselen der landbouwkunde en nog iets, *Landbouwcourant* 28 (1874), p. 162 (n.a.v.

een prijsvraag uitgeschreven door het Genootschap ter bevordering van den landbouw in Drenthe).

Uit deze initiatieven van de landbouwmaatschappijen mag niet de conclusie worden getrokken, dat de boeren zelf de behoefte aan goede schoolboekjes hebben gevoeld. De landbouwmaatschappijen werden vanaf ca. 1840 opgericht door academici. In de besturen van deze organisaties waarin meestal slechts een enkele boer zitting had, vormden zij de meerderheid. De boeren waren nauwelijks te bewegen de vergaderingen bij te wonen en werden daartoe gelokt met kunstgrepen als het verloten van landbouwgereedschappen. Ook voor het landbouwonderwijs voelden de boeren aanvankelijk niet veel. De landbouw was een praktijk-vak, dat men niet van een onderwijzer of uit een boekje leerde, maar op de boerderij.

K. Hoorweg, bouwman te Rockanje, *Verdediging van den praktikalen landbouw tegen theoretische beschouwingen in aanmerkingen op de voorstellen der Zeeuwsche commissie van landbouw, vastgesteld den 30sten Mei 1839*, Dordrecht, 1840, 20 pp., speciaal: pp. 16-17.

Vrijwel alle initiatieven van de landbouworganisaties kwamen dan ook voort uit de kring van de 'heren', die de boventoon voerden op de vergaderingen.

Het gebruik van de boekjes werd van hogerhand dikwijls aanbevolen of gesteund. In 1839 besloot de gouverneur van Gelderland bijvoorbeeld, op advies van de commissie van landbouw, de gemeentebesturen te machtigen voor iedere school in hun gemeente het zojuist verschenen boekje van Enklaar aan te schaffen. Dit verklaart de spoedige herdruk van dit boekje.

E.C. Enklaar, Tweede druk van het leesboek over den beredeneerden landbouw door E.C. Enklaar, *De vriend van den landman* 5 (1841) pp. 385-392.

Ook de commissaris des konings in Zuid-Holland beval de boekjes van Enklaar aan (*Meded. en ber. Hollandsche Mij v. Landbouw* 1855, p. 321), terwijl Geertsema zelfs het genoegen smaakte dat de koning zijn welgevallen betuigde over zijn *Vee- en akkerman* (*De boerengoudmijn* 4 (1858), bijl., pp. 56-57). De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen kocht 500 exemplaren aan van het boekje van de onderwijzer Baarschers, *De kinderen van den buitenman*, waarvan het eerste deeltje in 1865 verscheen en zeker 7 herdrukken kreeg (advertentie op omslag van *De vriend van den landman* 31 (1867), nr. 12).

Ofschoon het gebruik van de boekjes soms dus nogal geforceerd

L E E R B O E K
O V E R D E N
L A N D B O U W,
I N Z A M E N S P R A K E N ;

D O O R
H. P O N S E,

L I D D E R C O M M I S S I E V A N L A N D B O U W I N
H E T D E P A R T E M E N T M A A G L A N D .

*Herzien door eene Commissie, en uitgegeven
op last van den Minister van Binnen-
landsche Zaken, ingevolge het Staats-
besluit van den 4. van Zomer-
maand 1806, N°. 5.*

E E R S T E S T U K J E .

*

T E L E Y D E N B I J
D. D U M O R T I E R E N Z O O N .

1 8 1 0 .

(De prijs van dit eerste Stukje is vier fluyvers.)

Titelblad van het leerboek van Ponse.

werd aanbevolen, kan uit het grote aantal, dat vanaf ca. 1840 werd gepubliceerd toch wel worden afgeleid, dat er een afzetgebied voor is geweest. Met andere woorden het landbouwonderwijs op de lagere scholen is van veel grotere omvang geweest, dan men tot nu toe heeft aangenomen. Ongetwijfeld heeft dit onderwijs er toe bijgedragen, dat de jongere generatie de van vader op zoon overgeleverde landbouwmethoden niet meer als onfeilbaar leerde beschouwen en toegankelijk werd voor nieuwe ideeën en methoden.

Zelfs voor de lagere scholen op Java werd een speciaal boekje geschreven (Fromberg 1859). Op het Landhuishoudkundig congres van 1852 werd reeds de vraag besproken of er landbouwschoolboekjes in de Friese taal moesten verschijnen. (*Verlag 7de Ned. Landhuish. Congres 1852*, pp. 115, 117, 181).

Mededelingen over het gebruik van de boekjes komt men aanvankelijk zelden tegen (voor een voorbeeld zie: *Staat van den landbouw in het koninkrijk der Nederlanden over 1843*, Haarlem, 1844, p. 177).

Overzicht van schoolboekjes voor de lagere school

Dit overzicht maakt geen aanspraak op volledigheid. Verschillende boekjes waren niet aanwezig in de openbare bibliotheken, zodat de titels, het jaar van publikatie en de omvang in deze gevallen slechts bij benadering konden worden vermeld.

- H. Ponse, *Leerboek over den landbouw, in zamenspraken*, 3 dln., Leiden, 1810, resp. 67, 92 en 46 pp.
- J. Hazeu Cz., *De onderwijzende landman met zijne kinderen in leerzame gesprekken over den landbouw en de landhuishoudkunde*, Amsterdam, 1820, 224 pp.
- W.A. Baars en P. Joling, *Rekenboek voor den landman en de landscholen, in het koninkrijk der Nederlanden enz.*, 1830. Hierbij behoorde een antwoordenboekje; ook schijnt er een vervolg op geschreven te zijn voor meergevorderden.
- J. van Heusden, *Peter en Anna, of de gelukkige landbouw*, Breda, 1834, 88 pp.
- E.C. Enklaar, *Proeve van een leesboek over den beredeneerden landbouw, ten gebruike der dorpsscholen*, Zwolle, 1839, 1848³, 1853⁴, 88 pp.
- L. Koning, *De jonge landman, Een landbouwkundig leer- en handboekje voor leerlingen der hoogste klasse eener landelijke school, en voor jonge lieden, die dezelve reeds hebben verlaten*, 4 dln. in 1 band, Haarlem, 1841, resp. 128, 132,

- 112 en 134 pp. Van dit boekje verscheen ook een verkorte uitgave.
- J.H. van Wolda, *Beknopte schets van den landbouw in min vruchtbare streken, Een leesboek voor jongelieden en kinderen ten platten lande*, Groningen, 1841, 104 pp., Utrecht, 1853².
- E.C. Enklaar, *Handleiding tot de kennis der natuur- en landhuis-houdkunde, bevattende een kort overzicht der voornaamste grondwaarbeden, welke strekken moeten tot opleiding der landjeugd tot de beoefening van den landbouw*, Kampen, 1842, 75 pp., 1843², 74 pp. (bekroond door de Commissie van Landbouw in Zeeland).
- I.G.J. van den Bosch, *Handleiding tot het doelmatig boekhouden op een landelijk bedrijf, zijnde het bekroonde antwoord op eene, door de Zeeuwsche Commissie van Landbouw uitgeschrevene prijsvraag*, Middelburg, 1843, 61 pp. en bijlagen (o.a. Nopens het gebruik dezer handleiding door onderwijzers ten platten lande, 4 pp.).
- J. Veeger, *De kleine landman, Een leesboek voor beginnende lezers*, 's-Gravenhage, 1848, 24 pp.
- E.C. Enklaar, *De landbouw, zooals hij zijn kan, Een volksleesboek*, Zwolle, 1848, 68 pp., 1865² (?).
- Het nut van den landbouw, aanschouwelijk gemaakt voor jonge kinderen, Een lees- en prentenboekje voor de scholen*, Haarlem, 1848; Utrecht, 1852², 1860³, 1867⁴, 36 pp.
- J. Veeger, *De jonge landman, Een leesboekje voor eenigszins gevorderde lezers der plattelandsscholen*, 's-Gravenhage, 1850.
- J.A. Augustijn, *Aanleiding tot de beoefening der natuur- en landhuishoudkundige scheikunde*, 2 dln, Schoonhoven, ca. 1852.
- H. Hemkes Kz., *Rekenboek voor jongens van den landelijken stand*, 3 dln, Groningen, 1850-1852. Dl. 1 behaalde ca. 1890 een 9e druk, dl. 2 een 8e druk.
- F.A. Enklaar, *Handleiding bij het onderwijs in de landhuis-houdelijke scheikunde, voornamelijk ingerigt ten gebruike der lagere scholen ten platten lande*, Gorinchem, 1851, 82 pp.
- M.D. van Otterloo en J.H. Veenendaal, *Landhuis-houdelijk rekenboek voor de lagere scholen ten platten lande (bekroond en uitgegeven door de afd. Nijmegen der Geldersche Maatschappij van Landbouw)*, 3 dln., Nijmegen, 1851.
- Antwoorden op het derde stukje van het Landhuis-houdelijk*

- rekenboek voor de lagere scholen ten platten lande door M.D. van Otterloo en J.H. Veenendaal*, Nijmegen, 1851, 24 pp. (vermoedelijk zijn er ook antwoordenboekjes op de beide andere deeltjes geweest).
- M.D. van Otterloo en J.H. Veenendaal, *Vragen en voorstellen ter bevordering van het rekenen uit het hoofd in de lagere scholen (uitgegeven met goedkeuring en op aanbeveling van de afd. Nijmegen der Geldersche Maatschappij van Landbouw)*, Nijmegen, 1e stuk, ca. 1852.
- F.A. Enklaar, *Leidraad tot het doen der scheikundige proeven, die moeten dienen ter opbeleving der handleiding bij het onderwijs in de landhuishoudelijke scheikunde*, Gorinchem, 1852, 60 pp.
- J.H. Veenendaal, *Mengelingen, Een leesboek voor leerlingen der hoogste klasse eener school ten platten lande*, Nijmegen, 1853, 84 pp.
- J.H. Veenendaal, *Landhuishoudkundige onderwerpen, Leesboek voor de hoogste klasse eener lagere school*, Arnhem, 1854, 96 pp.
- J.H. Veenendaal, *Leesboek voor den landman, tevens ten gebruike op dag- en avondschole*, Nijmegen, 1854, 99 pp.
- L. Mulder, *Leesboek over de mestmakerij, de wijze van bemesting en vruchtbaarmaking van den grond ten gebruike der plattelandsschole*, Deventer, 1854, 139 pp. (bekroond door de Overijsselsche Ver. tot Ontwikkeling van Provinciale welvaart).
- E.C. Enklaar, *Landhuishoudelijk leesboek*, 4 dln., Nijmegen, 1854-1855, 473 pp.
- De tuin, nieuwe lees oefeningen voor de jeugd, die volgens de lees-leerwijze van P.J. Prinsen onderwezen wordt*, dl. 1, Assen, ca. 1855; dl. 2, Koevorden, 1855 (over Prinsen, zie hieronder).
- De huisdieren, Een lees- en leerboekje voor de scholen*, Groningen, 1855.
- (C.) Geertsema, *De vee- en akkerman, Een leesboekje voor scholen ten platten lande*, Groningen, 1856, 79 pp., 1857², 1861³, 86 pp.
- H. Hemkes Kz., *Arie Stevens, de bekwame landbouwer, Een leesboekje voor landschole, onder toezigt en medewerking van C. Geertsema, lid van de provinciale Commissie van Landbouw te Groningen en landbouwer te Zuidbroek*, Groningen, 1857, 78 pp., 1863², 80 pp.

- E.C. Enklaar, *Gemeenzame gesprekken over onderwerpen uit de schei- en volks-huishoudkunde in betrekking tot den landbouw, Een volksleesboek vooral geschikt voor plattelandscholen*, Kampen, 1858, 156 pp.
- L. Bouwman, *Ons dorp, Een leesboekje voor landscholen*, Groningen, 1859¹, 70 pp., 1865⁴ (bekroond door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen).
- P.F.H. Fromberg, *Landbouwkundig vraagboekje voor 's gouvernements lagere scholen op Java enz.*, Batavia, 1859, 47 pp.
- J.C. Backer, *Rekenboek vooral voor de landjeugd*, Nijmegen, ca. 1860 (?).
- J.F. Jansen, *De huishouding der dieren, Een leesboek voor de volksschool*, Groningen, ca. 1860 (?).
- S.L. Brug, *Oom Jakob's vertellingen over landhuishoudkunde en natuurkunde, Een leesboek voor scholen en huisgezinnen*, Haarlem, ca. 1860 (?).
- S.L. Brug, *De weldadige natuur, in land- en tuinbouw en vee-teelt, of landhuishoudkundige lessen voor scholen en huisgezinnen*, Groningen, 1861, 107 pp.
- (H. Bouman en M. Leopold), *De Nederlandsche landhuishouding, Leesboek voor de hoogste klasse der lagere school, 1e stukje: Groepen en beelden uit het praktische landleven*, door H. Bouman, Groningen, 1863, 136 pp.; *2e stukje: Groepen en beelden uit het natuurleven*, door M. Leopold, Groningen, 1863.
- R.S. van de Wint, *De landbouw, Leesboek voor de middelste klasse der lagere school*, Amsterdam, 1863, 68 pp.
- De vruchten van den landbouw, Vervolg op Het nut van den landbouw aanschouwelijk gemaakt voor jonge kinderen door een beminnaar en voorstander van den landbouw*, Utrecht, 1864, 65 pp.
- B.L. van Albada, *De moestuin, Leesboekje voor de lagere scholen*, Groningen, ca. 1864.
- H. Baarschers, *De kinderen van den buitenman, Een schoolboekje, bevattende korte lessen over landhuishouding*, 4 dln., Zwolle,
 dl. 1: 1865¹, 1866², 1867³, 1870⁴, 1875⁵, 1879⁶, 64 pp., 1891⁷.
 dl. 2: 1867¹, 1868², 1872³, 64 pp.
 dl. 3: 1868¹, 1872², 78 pp.
 dl. 4: 1869¹, 1876², 64 pp.
- N.B. De titels zijn niet geheel uniform.

- J.H. Veenendaal, *Voormaals en thans, Leesboek voor de land-scholen*, Zwolle, 1867, 128 pp.
- (J.M.H.?) Bosman, *De mensch in omgang met de dieren*, 1869.
- Landbouwkundig mengelwerk of leesboek voor scholen en huisgezinnen van landbouwers*, Leeuwarden, 1873, (Dit is een bundel samengesteld uit 8 jaargangen van de *Almanak voor landbouwers en veehouders*, die onverkoopbaar waren!)
- H. Witte, *Plantkunde voor school en huis, Wat er, voor iedereen, aan de planten is op te merken*, Groningen, 1873, 136 pp.; 1874²; 1e en 2e dl. 1883⁵; 3e dl. 1884³, 91 pp.
- G. Blijham, *Vrienden en vijanden van den land- en tuinman, Een leesboekje voor de volksschool*, 2 dln., Groningen, dl. 1: 1874¹, 1874², 1875³, 1880⁴, 117 pp. dl. 2: 1875¹, 1880², 108 pp.
- H. Baarschers, *De landbouwschool, Wat men er leert en wat men er doet, Schoolboek voor nieuwsgierige jongens en meisjes*, 2 dln., Wageningen, 1875, 72 en 72 pp.
- H. Baarschers, *Kleine landbouw-catechismus voor de scholen*, Harderwijk, 1875, 71 pp.
- H. Baarschers, *Voor de landjeugd, Leesboek voor de middelste en hoogste klassen der lagere scholen*, Brielle, z.j. (ca. 1875), 78 pp.
- F. Timmer, *Land- en tuinbouw, Leesboek voor de lagere scholen en herbalingslessen*, 2 dln., Groningen, 1876, 80 en 80 pp.
- A.A. ter Haar, *De jonge landbouwer, Een boekje voor de hoogste klasse der lagere school en voor de herbalingschool ten platte lande*, Schoonhoven, 1888, 120 pp.
- A. Kars, *De zuivelbereiding, Een leesboekje voor de hoogste klasse der volksschool en voor het herbalingsonderwijs*, Gorinchem, 1888, 84 pp.
- G. Dros, *Bij den boer, Leesboekje over den landbouw voor de lagere school*, Zwolle, 1889, 94 pp.
- A. Kars, *De landbouwdieren, Een leesboekje voor de hoogste klasse der volksschool en voor het herbalingsonderwijs*, Gorinchem, 1889, 87 pp.
- G. Dros, *Bij den landbouwer, Leesboekje voor de lagere school*, Zwolle, 1889, 77 pp.
- G. Dros, *Uit de paardenwereld, Leesboekje voor de lagere school*, 1889, 95 pp.
- K. de Vrieze, *Wat de landjeugd noodzakelijk moet weten, Een leer- en leesboek voor de hoogste klasse in landbouwdorpen*, Zwolle, 1889, 92 pp.; 1929⁶ (?).

- K. de Vrieze, *Kijkjes in de plantenwereld voor de lagere school, met eene eenigszins uitgebreide behandeling van sommige der voornaamste weidegrassen*, Groningen, 1891, 86 pp.
- C.N. de Beste, *De landbouw in Nederland, Leesboek voor platelandsscholen*, 2 dln., Tiel 1893, 98 en 83 pp.
- H.J. van Kregten, *Practische landbouw voor de hoogste klassen der lagere scholen ten plattenlande*, 1908 (?).
- W.H. Wisselink, *Op de boerderij, Leesboekje voor de lagere school*, 1910 (?).

Fragmenten uit een twintigtal schoolboekjes werden in facsimile gereproduceerd in

Landbouw-leerboekjes voor de lagere school in de 19e eeuw, Wageningen, 1976.

Behalve deze oorspronkelijke Nederlandse schoolboekjes, kwamen ook een aantal vertaalde schoolboekjes uit; de meest bekende zijn:

Eerste beginselen van den land- of akkerbouw, Eene verzameling van voorschriften uit de nieuwste Engelsche, Fransche, Duit-sche, Nederlandsche en Belgische landbouwkundige schrijvers op den vaderlandschen landbouw toegepast, voor schoolgebruik, 2 dln., 's-Hertogenbosch, 1854 of 1855.

C.W.L. Gloger (uit het Duits vertaald door E.C. Enklaar), *De vrienden van den land- en tuinbouw onder de dieren, als natuurlijke verdelgers van allerlei ongedierte*, Leiden, (1860), 134 pp.

C.W.L. Gloger (vert. E.C. Enklaar), *Beknopt leesboek voor landbouwers en scholen over de vrienden van den land- en tuinbouw onder de dieren, als natuurlijke verdelgers van allerlei ongedierte*, Sneek, 57 pp.

J.E. Helge, *Schetsen van natuurverschijnselen*, Amsterdam, 1865.

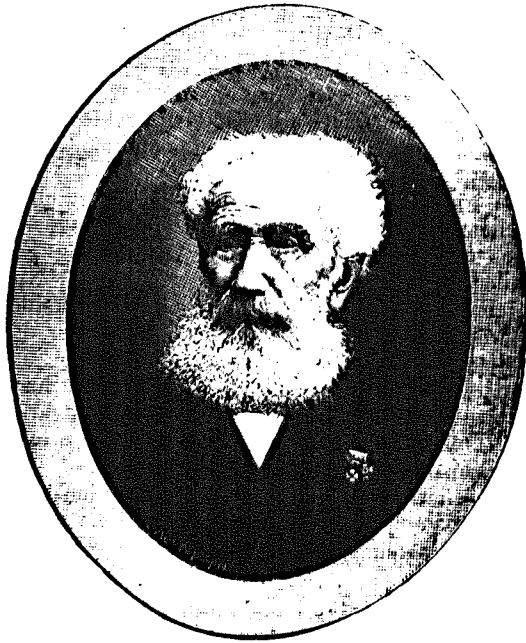
J.E. Helge, *Schetsen van planten, dieren en delfstoffen*, 3 dln., 1870.

Speciaal voor hen, "die het eerste volksonderwijs reeds hebben genoten", werd geschreven:

J. Doornbos, *Leesboek over de landbouwkunde*, Assen, 1865, 116 pp.

Opleiding en onderwijsbevoegdheid

Tot de inwerkingtreding van de wet op het lager onderwijs van 1857 bestond er geen akte voor landbouwkunde. Iedere onder-

E.C. Enklaar (1799-1880).

wijzer mocht dit vak doceren en moest door zelfstudie de benodigde kennis zien te verkrijgen.

De eerste poging onderwijzers enige landbouwkundige kennis bij te brengen werd gedaan aan de kweekschool voor onderwijzers te Groningen, waar de meest gevorderde leerlingen vanaf 1835 de colleges in de landhuishoudkunde van prof. Van Hall mochten volgen. In 1839 werd er voor deze school een tuin aangekocht om de kwekelingen de praktijk van de tuinbouw en boomkwekerij bij te brengen. Na verkoop van deze tuin in 1844 kregen de kwekelingen praktisch onderwijs in de Oeconomische tuin van de universiteit.

Het vijftigjarig bestaan der Kweekschool voor onderwijzers te Groningen op den 19 Junij 1847 plegtig gevierd, met verscheidene bijlagen en bijzonderheden betreffende de geschiedenis en tegenwoordige inrigting dier school, Groningen, 1847, 85 pp.

Gedenkschrift van het zilveren feestgetij der Groninger Rijks-Kweekschool, 1 November 1861-1 November 1886, Groningen, 1887, 82 pp.

Ook in Utrecht en Leiden volgden onderwijzers en kwekelingen vanaf 1840 de lessen in de landhuishoudkunde voor niet-studeren aan de universiteit.

In 1838 opperde de Commissie van Landbouw in Zeeland de mogelijkheid tot het organiseren van een landbouwkundige opleiding voor onderwijzers. In 1848 kon te Goes met 4 hoofdonderwijzers worden gestart. Enige jaren later gaven deze onderwijzers les in landbouwkundige natuur- en scheikunde en boekhouden op de lagere scholen van Wilhelminadorp, Wolphaartsdijk en Heinkensand (*Landhuishoudelijke courant* 4 (25 mei 1850), p. 5).

In 1849 richtte de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij een adres aan de koning, waarin o.m. gevraagd werd Landbouwkunde in het leerprogramma van de lagere school op te nemen.

P.J. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen Landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij*, Wageningen, 1946, pp. 154-156.

In 1848 vroeg de gouverneur van Gelderland, W.A. baron Schimmelpenninck van der Oije, aan de Geldersche Maatschappij van Landbouw advies over de vraag of het wenselijk was onderwijzers in de landbouwkunde op te leiden "op eene kweekschool, gelijk die van den heer Prinsen te Haarlem", op de Landhuishoudkundige School te Groningen of op het instituut van Enklaar, dan wel of een eenvoudige cursus (1 of 2 malen per week) o.l.v. een deskun-

dige daartoe het aangewezen middel was. Deze brief werd waarschijnlijk geschreven n.a.v. een schriftelijk voorstel aan de gouverneur, uitgaande van de secretaris van het genootschap 'Tot nut en vergenoegen', J.P.C. van Tricht, om een cursus over 'algemeene natuurkunde toegepast op landbouw' te geven aan onderwijzers (*Meded. en Handel. Geldersche Mij v. Landbouw* 1848, pp. 248-252). Over Prinsen (1777-1854), die o.a. door zijn z.g. leesmachine ook over de landsgrenzen bekendheid genoot:

H.W., Levensbericht van Pieter Johannes Prinsen, *Nieuwe bijdragen voor het onderwijs* 1855, pp. 300-307.

H. van Daele, De leesmethode van P.J. Prinsen en haar invloed in Vlaanderen, *Paedagogica historica* 13 (1973), pp. 120-151.

H. van Daele, De leesmethode van P.J. Prinsen in Vlaanderen, *Spiegel historiael* 9 (1974), pp. 88-93.

De Geldersche Maatschappij bleek het meest geporteerd voor een cursus als voorgesteld door Van Tricht en voor de oprichting van een provinciale kweekschool voor onderwijzers waar ook de landbouw gedoceerd zou worden.

Ook andere landbouwmaatschappijen en het Landhuishoudkundig Congres drongen aan op landbouwonderwijs aan de kweekscholen. (*Ber. Geldersche Mij v. Landbouw* 1849, pp. 14-38; zie ook *Meded. en ber. Geldersche Mij v. Landbouw* 1867, pp. 24, 105, 109; *Verslag 4e Ned. Landhuishoudkundig Congres* 1849, p. 73.) De commissie van 1856 maakte zich van het probleem van de opleiding af door te stellen, dat het de koning behagen zou "de zucht tot natuurkennis bij dorpsonderwijzers te bevorderen en door gepaste middelen aan te moedigen".

Verslag aan den Koning, uitgebragt door de commissie ter overweging der regeling van het landbouwonderwijs in Nederland, benoemd bij K.B. van den 15den Julij 1856, no. 40, 's-Gravenhage, 1856, p. 24.

In de jaren 60 en 70 bereikte de kwestie zijn hoogtepunt; vrijwel alle landbouwmaatschappijen en onderwijzersgenootschappen be- raadslaagden over mogelijke voorzieningen t.a.v. de onderwijzers- opleiding en vele adressen aan de regering waren daarvan het gevolg. Men raadplege de Mededeelingen en berichten van de landbouwmaatschappijen en de onderwijsbladen uit die jaren.

De landbouwmaatschappijen en lagere overheden trachtten de onderwijzers tot het behalen van de akte landbouwkunde aan te moedigen door het uitloven van premies, extra-toelagen en medailles.

Het is ondoenlijk een overzicht te geven van alle opleidingscur-

sussen, die in die jaren tot stand kwamen. Bij wijze van voorbeeld worden de volgende genoemd. Op initiatief van verschillende afdelingen van de Geldersche Maatschappij van Landbouw kwamen particuliere opleidingscursussen tot stand o.l.v. leraren aan een HBS, zoals Dr. C.H. Thiebout te Arnhem (1868), P. Brouwer te Zutphen (1871) en H.M. Hartog te Harderwijk (1871). Laatstgenoemde was oud-leerling en oud-directeur van de Landhuishoudkundige School te Groningen.

In de jaren 70 en 80 werden aan verschillende HB-scholen cursussen verbonden (o.a. Breda, Leeuwarden, Harlingen, Sneek, Heerenveen, Deventer, Kampen, Winschoten), die door het rijk, de provincie en/of gemeente werden gesubsidieerd. Sinds 1876 kwam op de rijksbegroting een post voor dit doel voor.

Daarnaast bestonden hier en daar ook nog particuliere cursussen, zoals die van de 78-jarige medicus P.K. Pel te Drachten, die met succes opleidde voor de akte (*Landbouwcourant* 29 (1875), p. 87).

Niet alleen onderwijzers namen aan de cursussen deel; bij wijze van uitzondering behaalden ook landbouwers na deelneming aan een cursus de akte, waarvan twee voorbeelden uit Friesland zijn overgeleverd (*Landbouwcourant* 29 (1875), p. 87).

In 1876 benoemde de kweekschool te 's-Hertogenbosch de hoofdonderwijzer met landbouwakte F.X. Kerssemakers tot leraar in de praktische tuin- en landbouw (*Landbouwcourant* 30 (1876), p. 229). Andere kweekscholen volgden, nadat bij K.B. van 28 mei 1879 (S. 105) was bepaald dat aan kweekscholen ook onderwijs in de landbouwkunde gegeven kon worden (b.v. Hoorn, Roermond, Nijmegen, Haarlem, Maastricht).

Bij de diversiteit van de opleidingen was er van enige uniformiteit in het onderwijs uiteraard geen sprake. Verschillende cursussen werden na verloop van enige jaren weer gestaakt bij gebrek aan docenten of cursisten.

Adres over het landbouwonderwijs, *Meded. en ber. Hollandsche Mij v. Landbouw* 1861, pp. 177-179.

E.C. E(nkelaar), Belooningen aan plattelandsonderwijzers voor het geven van onderricht in land- en tuinbouw, *De vriend van den landman* 30 (1866), pp. 497-499.

Cursus van den hr. Dr. C.H. Thiebout C.Hz. te Arnhem, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 85.

Uitslag van het van wege de afd. Neder-Veluwe der Geldersche Maatschappij van Landbouw gegeven onderwijs, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 185.

- De heer Thiebout ter zake zijner lessen over landbouwkunde, 1868-1869, *Landbouwcourant* 23 (1869), pp. 207-208.
- Opening landbouwkundige cursus ten dienste van onderwijzers van wege de afd. Zutphen van de Geld. Mij v. Landbouw, *Landbouwcourant* 25 (1871), pp. 150-151.
- Rapport der commissie, in de voorjaarsvergadering II. benoemd door de provinciale vergadering van de onderwijzersgezelschappen uit alle districten in de provincie Groningen, in zake de beantwoording der vraag: "Wat kan er gedaan worden om de onderwijzers te helpen en aan te moedigen tot het verkrijgen eener aantekening voor de landbouwkunde, volgens art. 1 der wet op 't Lager onderwijs?" *Bijblad Landbouwcourant* 12 (1875), kol. 305-316.
- Verslag aan het hoofdbestuur van de Friesche Maatschappij van Landbouw, der commissie voor den cursus in de hulpwetenschappen van de landbouwkunde, *Bijblad Landbouwcourant* 13 (1876), kol. 203-208; *Landbouwcourant* 32 (1878), pp. 392-393 en 33 (1879), p. 123.
- N.B. Vele andere gegevens over cursussen zijn te vinden in de landbouwkroniek van de *Landbouwcourant*. De exameneisen werden geregeld bij K.B. van 5 april 1858, nr. 85. De examens vonden twee maal per jaar plaats en werden in iedere provincie door een andere examencommissie afgenomen. De zwaarte van de examens liep dientengevolge nogal uiteen en aan de bevoegdheid van de examinatoren werd soms getwijfeld.
- Rare gebeurtenissen inzake landbouw-onderwijs, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 193.
- D., Zonderlinge gedachten over landbouwonderwijs, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 198.
- Adres van het hoofdbestuur van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw aan de minister van Binnenlandsche Zaken, *Meded. en ber. Hollandsche Mij v. Landbouw* 1876, p. 229 (verzoek om de exameneisen te uniformeren).
- In enige gevallen zijn de gestelde vragen gepubliceerd.
- R.W. Boer, Brief van den Hr. Boer over het examen te Arnhem, *Landbouwcourant* 23 (1869), pp. 197-198.
- (J.P.) Amersfoort, Examen ter verkrijging der acte tot het geven van onderwijs in den landbouw, *Landbouwcourant* 27 (1873), p. 83.
- Vragen bij het mondeling examen ter verkrijging der akte tot het geven van onderwijs in den landbouw (in Limburg), *Landbouwcourant* 27 (1873), p. 208.

- Schriftelijke opgaven van 't najaarsexamen in de landbouwkunde, in de provincie Zuid-Holland, *De Landbouwschool 1* (1874-1875), p. 24.
- Schriftelijke vragen van het examen in 'Landbouwkunde' gehouden te 's-Gravenhage, den 12 april jl., *De Landbouwschool 1* (1874-1875), p. 152.
- Examen in de landbouwkunde in de provincies Noordbrabant, Gelderland en Overijssel, *De Landbouwschool 1* (1874-1875), pp. 343-344.
- J.Th. Cattie, Examenvragen te 's-Hertogenbosch, *Landbouwcourant 29* (1875), p. 196.
- Examenvragen landbouwkunde te Groningen, *Landbouwcourant 29* (1875), p. 237.
- Examenvragen voor onderwijzers in Friesland, *Landbouwcourant 30* (1876), p. 91.
- Vragen voor de examens in landbouwkunde in de provinciën Noord- en Zuid-Holland, voorjaar 1876, *Landbouwcourant 30* (1876), p. 100.
- Najaarsexamen ter becoming eener aanteekening voor landbouwkunde in de provinciën Noord- en Zuid-Holland, *Landbouwcourant 30* (1876), pp. 210-211.
- Rapport aan het hoofdbestuur der Hollandsche Maatschappij van Landbouw, omtrent het afnemen van 't examen "Landbouwkunde" in de provinciën Noord- en Zuid-Holland, in 't voor- en najaar 1876, *Meded. en ber. Hollandsche Mij v. Landbouw 1876*, pp. 232-234.
- Het landbouwexamen in Noord-Brabant, *Landbouwcourant 34* (1880), p. 185.
- De kennis van de kandidaten werd door de examinatoren over het algemeen als zeer gering gekwalificeerd, te veel boekenwijsheid, te weinig praktijkkennis; bij de kandidaten bestond onzekerheid over de eisen waaraan men moest voldoen.
- Examen in de landbouwkunde, *Landbouwcourant 30* (1876), p. 239, zie ook p. 247.
- C.J.M. Jongkindt Coninck, Eenige beschouwingen en mededeelingen over vragen naar aanleiding van het acte-examen landbouwkunde (lager onderwijs), *Landbouwcourant 31* (1877), pp. 189-190.
- Jb. Boeke, Acte-examens landbouw-onderwijs, *Landbouwcourant 31* (1877), pp. 205-206.
- E. Allershof, Examens in de landbouwkunde, *Landbouwcourant 32* (1878), p. 231.

Een woordje over de waarde der landbouwacte (L.O.), *Landbouwcourant* 33 (1879), p. 305.

E. Allershof, Landbouwexamens, *Landbouwcourant* 36 (1882), p. 133.

Lijsten van boeken, die bestudeerd moesten worden, waren er aanvankelijk al evenmin. De kandidaten moesten, als zij geen cursus volgden, zelf maar zien hoe zij aan hun kennis kwamen. Men gebruikte veelal de algemene handboeken, want speciaal voor dit doel geschreven boeken waren zeldzaam. Enige veel gebruikte boeken waren b.v.:

J.F.W. Johnston, *Grondbeginselen der landbouwkundige scheikunde en geologie, vertaald door P.F.H. Fromberg, met eene voorrede van G.J. Mulder*, Rotterdam, 1844, 272 pp.

E.C. Enklaar, *Handboek voor den beoefenaar van den landbouw*, Nijmegen, 1854.

H.C. van Hall, *Neêrlands plantenschat, of, landhuishoudkundige flora, bebelzende eene beschrijving der onkruiden, vergiftige en nuttige planten en der in onzen landbouw gekweekte gewassen*, Leeuwarden, 1854.

W.C.H. Staring, *De bodem van Nederland*, 2 dln., Haarlem, 1856-1860.

R.W. Boer, *Bijdragen tot de kennis der houtteelt*, 2 dln., Zwolle, 1857.

W.C.H. Staring, *Voormaals en thans, Opstellen over Neêrlands grondgesteldheid*, Haarlem, 1858.

G.J. Mulder, *De scheikunde der bouwbare aarde*, 4 dln., Rotterdam, 1860.

W.C.H. Staring, *Huisboek voor den landman in Nederland*, Haarlem, 1862.

J. Wttewaall, *Volksleesboek over schadelijke en nuttige insecten*, Groningen, 1864.

E.C. Enklaar, *Wat de landjeugd behoeft, Een boek ten dienste van den dorpschool-onderwijzer en den landbouwer* (onder toezicht en met een voorbericht van Prof. C.A.J.A. Oudemans), Amsterdam, 1866.

R.W. Boer, *Natuur- en landhuishoudkundig leerboek bestemd tot gebruik bij het onderwijs en tot zelfonderricht*, 2 dln., Arnhem, 1869.

Het aantal onderwijzers dat zich na de inwerkingtreding van de wet op het lager onderwijs van 1857 voor het examen aanmeldde, was aanvankelijk uiterst gering. Vóór 1865 behaalde slechts een enkeling de akte. Gedurende de periode 1865-1872 slaagden in

totaal 28 kandidaten, terwijl sindsdien jaarlijks 25 à 30 aktes werden uitgereikt, een gevolg van de toeneming van het aantal opleidingscursussen. Eén van de grootste stimulansen voor het behalen van de akte is in deze periode geweest, dat akte-bezitters werden uitgenodigd lezingen te houden voor de plaatselijke afdelingen van de landbouwmaatschappijen en als 'wandelleraar' op te treden.

L. Mulder, Acten voor landbouwkunde (lager onderwijs), gedurende 1865-1872 in Nederland uitgereikt, *Bijblad Landbouwcourant* 10 (1873), kol. 1-4.

Vanaf omstreeks 1880 kwam er geleidelijk een aantal belangrijke veranderingen, zowel in de wijze van examineren als in de opleiding.

Bij de wet van 17 augustus 1878 (S. 127) werd de wet op het lager onderwijs van 1857 gewijzigd. Nu kon ook op de lagere school bij de niet-verplichte vakken "de beginselen der landbouwkunde" (w.o. ook beprepen werden de tuinbouw, veeteelt en zuivelbereiding) worden gedoceerd. Het programma van de examenen werd geregeld bij K.B. van 3 augustus 1879 (S. 148).

Onder de vigueur van de oude wet werden de examens afgenomen door een inspecteur van het lager onderwijs en 4 schoolopziëners, die zich door deskundigen konden laten bijstaan. De nieuwe wet schreef slechts voor dat de minister de examencommissie aanwees (art. 62). Vanaf 1880 wees de minister daarvoor de provinciale examencommissies, genoemd in art. 69 van de Wet op het Middelbaar onderwijs aan die uitsluitend uit landbouwdeskundigen bestonden. Ofschoon het niet de bedoeling was het examen daardoor te verzwaren, kwam het er in de praktijk wel op neer. Het aantal aanmeldingen voor het examen en het aantal geslaagden daalde vanaf 1881 zienderogen. Vanaf 1886 werd het examen alleen te Wageningen afgenomen. Daarmee werd bereikt dat de eisen voor alle kandidaten dezelfde waren, zoals men van verschillende zijden herhaaldelijk had gevraagd. Het aantal aanmeldingen en geslaagden liep sindsdien echter nog sterker terug. Van 1881 t/m 1892 behaalden slechts 26 kandidaten de akte.

Misschien is dit teruglopend aantal ook te wijten aan de nieuwe wet op het lager onderwijs van 1878, waarin bepaald werd (art. 3, alinea 2) dat provinciale besturen geen subsidies meer mochten verlenen voor onderwijsdoeleinden. Dientengevolge bleef b.v. het Besluit van Provinciale Staten van Overijssel d.d. 10 juli 1877, nr. 22 tot regeling van het landbouwonderwijs in Overijssel, een dode letter.

Toelagen van provinciën ter bevordering van 'lager landbouwonderwijs' voortaan dus niet meer mogelijk? *Landbouwcourant* 33 (1879), p. 9.

Om in een betere opleiding van onderwijzers te voorzien was na de oprichting van de Rijkslandbouwschool te Wageningen (1876) van verschillende zijden voorgesteld onderwijzers die de lagere landbouwakte wilden behalen enige tijd op een studiebeurs aan deze school te laten studeren. Vermoedelijk vanwege de hoge kosten heeft men deze weg niet gevolgd. De Landbouwcommissie van 1886 adviseerde de opleiding voor de lagere landbouwakte aan de rijkslandbouweraren toe te vertrouwen. Aldus geschiedde en daarmee kwam een eind aan een onbevredigende situatie, die bijna een halve eeuw geduurd had.

Na de aanstelling van de rijkslandbouweraren (sinds 1890), steeg het aantal geslaagden. In de periode 1893 t/m 1906 slaagden 305 onderwijzers voor het examen landbouwkunde, maar vanaf 1904 is er toch weer een kleine daling waar te nemen.

J.H. Edelman, Waaraan is het geringe aantal kandidaten voor de land- en de tuinbouwakte te wijten? *Cultura* 21 (1909), pp. 18-21.

Een wetswijziging bij de Wet van 28 december 1896 (S. 230), bracht ook het vak 'beginselen der tuinbouwkunde' als afzonderlijk vak onder de werking van de Wet op het lager onderwijs, waarvoor een afzonderlijke akte werd ingesteld. Het K.B. van 3 augustus 1879 (S. 148) werd vervangen door een K.B. van 26 mei 1897 (S. 161), waarin de exameneisen voor beide akten werd geregeld. Voor de akte tuinbouwkunde slaagden van 1898 t/m 1906 in totaal 72 kandidaten.

Bij K.B. van 8 juni 1900 (S. 105) werd nog het vak 'veevoeding' aan het examenprogramma voor de akte landbouwkunde toegevoegd.

De opleidingscursussen duurden 3 jaren en werden bij afwisseling in verschillende plaatsen gehouden. Na het behalen van de akte werd jaarlijks een door de minister vastgesteld aantal onderwijzers in de gelegenheid gesteld zich verder te bekwamen, hetzij door het maken van studiereizen, hetzij door het bijwonen van bijzondere cursussen.

Voor de opleiding waren nu ook veel betere boeken beschikbaar; de bekendste daarvan waren:

G. Reinders, *Handboek voor den Nederlandschen landbouw en de veeteelt*, Groningen, 1877-1879 (2 dln.), 1892-1895³ (3 dln.), 1899-1903⁴ (3 dln.).

F.J. van Pesch, *Beknopte handleiding tot de kennis van den Nederlandschen landbouw*, Amsterdam 1881.

A. Ide en S. Bleeker, *Tuinbouw voor de lagere school, Handleiding ten dienste van onderwijzers*, Groningen, 1895.

Een uitgebreide lijst van boeken, die voor de opleiding gebruikt werden, werd opgenomen in:

A. Westerhof, *Het examen landbouwkunde L.O., Leidraad voor hen, die voor deze akte studeeren, bevattende o.a. eene verzameling van examenopgaven en examenverslagen*, Hoogeveen, 1906, 2e druk Amsterdam, z.j. (ca. 1913).

In dit boekje zijn de examenvragen over de jaren 1894-1905 (1e druk) en over 1905-1912 (2e druk) opgenomen.

De vragen van het schriftelijk gedeelte van het examen in 1903 worden vermeld in

Verslag over het landbouwonderwijs over 1903/1904 (Verslagen en Meded. van de afd. Landbouw van het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid 1905, nr. 2), pp. 73 (landbouwkunde) en 75 (tuinbouwkunde).

De examenvragen van de jaren 1915 t/m 1917 werden gepubliceerd door

C.S. Wennink, *Mondelinge examens land- en tuinbouwkunde L.O.*, 1917, 1928 (?).

Na het behalen van de akte verzorgden de geslaagden het onderwijs aan de landbouwwintercursussen, waarbij zij dikwijls werden terzijde gestaan door specialisten als dierenartsen.

Uitvoerige gegevens in:

Een en ander betreffende de regeeringsbemoeiingen in zake den landbouw, 's-Gravenhage, 1907, 212 pp. (samengesteld door de Directie van den landbouw).

Staatszorg voor den landbouw, 's-Gravenhage, (1913), 188 pp. (uitg. Dir. v.d. landbouw).

G. Veenstra, *De geschiedenis van een geslacht*, ('s-Gravenhage), 1972, 225 pp.

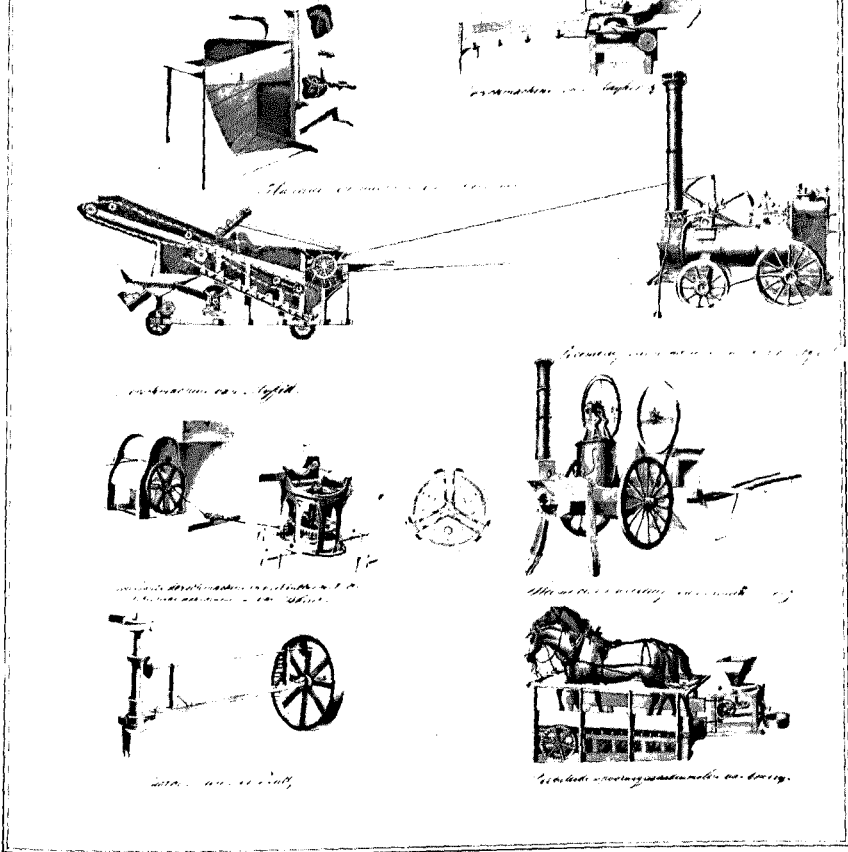
Schoolplaten en andere hulpmiddelen

De wenselijkheid van het gebruik van schoolplaten ten behoeve van het landbouwonderwijs op de lagere scholen werd reeds bepleit door Van Tol in 1788. Eerst vanaf 1850 wordt de vraag naar schoolplaten steeds groter. De moeilijkheid was echter dat schoolplaten, die speciaal op het landbouwonderwijs waren afgestemd, ontbraken. Men behield zich dan ook veelal met platen, die voor

VERBETERDE LANDBOUW WERKTUIGEN.

N^o V DORSCHMACHINES en PAARDENMOLENS.

Schoolplaat (ca. 1855), getekend door S. Berghuis.

biologielessen op de lagere en middelbare scholen waren vervaardigd.

Het Genootschap ter Bevordering van Nijverheid te Onderdendam schreef in 1855 een prijsvraag uit voor het ontwerpen van een aantal afbeeldingen van verbeterde landbouwwerktuigen. Deze zouden moeten worden bestemd om daarmee "de wanden van de plattelandsscholen te versieren, of wel, om als prijzen aan de leerlingen uitgedeeld te worden".

Handelingen van het Genootschap ter Bevordering van Nijverheid te Onderdendam 1855, p. 31; 1856, pp. 4-10; 1859, pp. 23-25.

Bekroond werd het antwoord van S. Berghuis (1820-1896), o.a. tekenleraar aan de Landhuishoudkundige School te Groningen. Men heeft destijds van publikatie afgezien, omdat de drukkosten van de 10 vellen met ruim 140 tekeningen te hoog werden geacht. Ruim een eeuw later werd de collectie volledig en op de oorspronkelijke grootte (38 x 48 cm) met een door C. Reinders geschreven tekst uitgegeven, omdat de collectie inmiddels historische waarde had gekregen.

J.M.G. van der Poel en C.G. Reinders, *Landbouwtechniek en rationalisatie in het midden van de 19e eeuw, Een onuitgegeven handschrift van C. Reinders (1820-1878)*, Warffum, 1962, 58 pp.

Bij Nolet en Zoon te Utrecht werden in 1858 drie schoolprenten van landbouwwerktuigen verkrijgbaar gesteld, "de een ten opschrift dragende: Landbouwkundige werktuigen en de anderen: Werktuigen voor landbouw, plaat 2 en plaat 3, resp. 13, 14 en 18 figuren". Deze platen hadden eerder als illustraties gediend in het tijdschrift *Magazijn voor landbouw en kruidkunde* (zie *De boerengoudmijn* 4 (1858), bijl. p. 158).

In 1863 werd in een vergadering van de afd. Zutphen van de Geldersche Maatschappij van Landbouw de wenselijkheid van goede schoolplaten bepleit (*Meded. en ber. Geldersche Mij v. Landbouw* 1864, p. 48). In de algemene vergadering in 1864 lagen ter inzage de schoolplaten voor het onderwijs in de natuurkunde (48 stuks), getekend door A. Koot en in 1856 met aanmerkingen en toelichtingen door W.A. Logeman uitgegeven door A. Loosjes te Haarlem; voorts schoolplaten over dierkunde (19 stuks) en voor plantkunde (12 stuks), eveneens getekend door A. Koot en uitgegeven bij Brinkman te Amsterdam (afm. 50 x 65 cm). Deze laatste waren nagetekend van oorspronkelijke tekeningen van Dr.

D. Lubach en Dr. D.J. Coster. Voor het landbouwonderwijs waren zij minder geschikt omdat zij te veel waren afgestemd op de gewone biologielessen (*Meded. en ber. Geldersche Mij v. Landbouw* 1864, p. 212; 1865, pp. 3-4, 143, 168; 1874, p. 38). Deze platen werden o.a. op de openbare lagere school te Sloten gebruikt bij het landbouwonderwijs en waren tot dit doel geschonken door de Hollandsche Maatschappij van Landbouw (*Meded. en ber. Hollandsche Mij v. Landbouw* 1865, pp. 191-192).

Twee speciaal op de landbouw betrekking hebbende platen werden door de Hollandsche Maatschappij van Landbouw gereproduceerd. Zij hadden echter ten dele betrekking op buitenlandse landbouwtoestanden.

Naamlijst der afbeeldingen, voorkomende op de platen ten gebruike bij het onderwijs in den landbouw van A. Koot jr., gerangschikt naar volgorde van het Huisboek voor den landman in Nederland door Dr. W.C.H. Staring, met eenige aanmerkingen en toelichtingen van Mr. J.P. Amersfoort, Meded. en ber. Hollandsche Mij v. Landbouw 1866, pp. 40-42, 149-150, met twee uitlaande platen.

Ook kan nog gewezen worden op

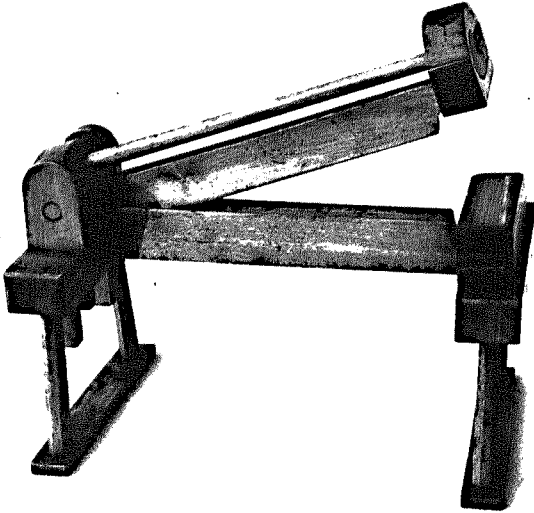
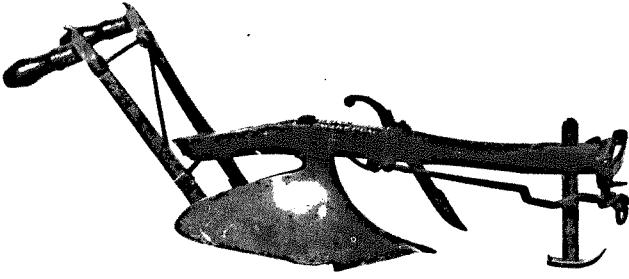
C. Fraas, *Het wortelleven der geteelde gewassen en de oogstvermeerdering, met eene groote uitlaande plaat, die als wandkaart ten dienste der burgerscholen, op aanvraag ook ongevouwen te bekomen is*, Zwolle, 1871 (vertaald uit het Duits).

De Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid heeft speciaal ten behoeve van het landbouwonderwijs een aantal gekleurde afbeeldingen laten ontwerpen van alle "vogels die in Nederland door het vernielen van ongedierte voor den landbouw nuttig zijn". Deze werden aan de minister aangeboden met het verzoek te overwegen of zij van regeringswege zouden kunnen worden verspreid (*Landbouwcourant* 28 (1874), p. 211).

Een overzicht van hetgeen op het gebied van hulpmiddelen voor het landbouwonderwijs verkrijgbaar was aan het einde van de 19e eeuw, is te vinden in het

Verslag der commissie van beoordeeling bij de "Internationale tentoonstelling van hulpmiddelen voor landbouwkundig onderwijs en onderzoek", *Verslag 30e Ned. Landhuishoudkundig Congres 1876*, Amsterdam, 1877, pp. 113-123.

Deze hulpmiddelen waren voor het merendeel van Duitse oorsprong. De modellen van landbouwwerktuigen, die in de landbouwwerktuigenfabriek van Hohenheim waren vervaardigd (Paul Grosz

Boven: Model van een arendploeg, gemaakt door H.J. Eigenberg te Warffum in 1874. Het model, dat thans het eigendom is van de Rijksscholengemeenschap te Warffum, is destijds gebruikt bij het onderwijs aan de Landbouwschool aldaar. Onder: Model van een vlasbraak. Blijkens een koperen plaatje dat op het model bevestigd is, is het model vervaardigd in de Hohenheimer Ackengerätefabrik tijdens de periode waarin Paul Grosz bedrijfsleider was (1865-1872). Het model is gebruikt op de Rijkslandbouwwinterschool te Meppel en is thans eigendom van het Nederlands Landbouw Museum.

en H. Eitle) werden met een zilveren medaille bekroond. Deze modellen werden in ons land later op de landbouwwinterscholen gebruikt. Over deze modellen:

E. Klein, Die Hohenheimer Ackergerätefabrik (1819-1904), *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte* 22 (1963), pp. 302-376.

Voor latere hulpmiddelen bij het landbouwonderwijs zij verwezen naar

G. Veenstra, *De geschiedenis van een geslacht*, ('s-Gravenhage), 1972.

VI De wet op het middelbaar onderwijs van 1863

De jarenlange slepende discussies en de vele rapporten en adviezen hadden tenslotte tot gevolg, dat in het Ontwerp van wet tot regeling van het middelbaar onderwijs, dat bij de Tweede Kamer werd ingediend bij Koninklijke Boodschap van 6 juni 1862, ook voorstellen werden gedaan voor een wettelijke regeling van het landbouwonderwijs.

Dit wetsontwerp is vooral bekend geworden, omdat Thorbecke hiermee de oprichting van een nieuw onderwijstype, de hogere burgerschool, mogelijk maakte. De hogere burgerschool was echter niet het enige schooltype, dat in het wetsontwerp voorkwam. In verband met het landbouwonderwijs waren de volgende schoolsoorten van belang:

1. de burgerscholen (de latere ambachtsscholen, c.q. technische scholen), die aansloten op de lagere school (2-jarige cursus);
2. de hogere burgerscholen, eveneens aansluitend op de lagere school, die een algemene opleiding gaven voor beroepen waarvoor een intellectuele vorming vereist was. Deze school leidde echter niet op voor het volgen van universitair onderwijs. Voor dit laatste was de Latijnse school (gymnasium) bestemd, die Thorbecke tot het universitair onderwijs rekende en die derhalve niet in dit wetsontwerp voorkwam. De normale cursusduur van de HBS was 3 jaar, alleen in enkele grote steden was voldoende belangstelling voor een vijfjarige cursus te verwachten;
3. de landbouwscholen.

D.J. Steyn Parvé, *De wet tot regeling van het middelbaar onderwijs*, Arnhem, 1863, pp. 130-133, 161-181.

Art. 19 van het wetsontwerp, dat de laatstgenoemde categorie van landbouwonderwijs regelde, luidde: "Er zijn althans twee landbouwscholen. Eene dezer scholen welke tevens veeartsenij-school kan zijn, wordt geheel uit 's Rijks kas bekostigd. De andere landbouwscholen kunnen bijzondere scholen zijn, met of zonder

subsidie van den staat". Tengevolge van de uiterst summiere bepalingen in het wetsontwerp ontstond al dadelijk een grote spraakverwarring, die nog jaren zou aanhouden. Om zijn bedoelingen te verduidelijken gaf Thorbecke de volgende interpretatie van het landbouwonderwijs, zoals dat in het wetsontwerp was vastgelegd.

De wet onderscheidde volgens hem drie verschillende trappen van middelbaar onderwijs.

1. De eerste trap was bestemd voor hen "die van den arbeid hunner handen" moesten leven en zou gegeven worden op de lagere burgerscholen. Op deze scholen zou een deel van het ambachts-onderwijs vervangen kunnen worden door landbouwonderwijs ten behoeve van toekomstige boeren. Deze burgerscholen bestonden echter niet op het platteland en aangezien bovendien vele boeren-zoons overdag niet op het bedrijf konden worden gemist, gingen zijn gedachten uit naar avondonderwijs. Volgens de tegenwoordige opvatting was dit dus lager, en geen middelbaar, onderwijs.

2. De tweede trap was bestemd voor de meer gegoede landbouwers. Deze scholen werden in de wet aangeduid als bijzondere scholen; zij moesten worden opgericht door particulieren, gemeentes en/of provincies. Deze scholen werden weldra akkerbouwscholen of provinciale scholen genoemd, hetgeen de spraakverwarring alleen maar groter maakte.

3. De derde en hoogste trap was de Rijkslandbouwschool, die moest opleiden tot 'studie en wetenschap van den landbouw', echter niet in de zin van universitair onderwijs. Een driejarige HBS was een voldoende vooropleiding om tot dit schooltype te worden toegelaten.

De controverse theoretisch of theoretisch-praktisch onderwijs

Het landbouwonderwijs op deze drie schooltypen was theoretisch en niet theoretisch-praktisch. Onder dit laatste verstond men dat de leerlingen naast een theoretische opleiding, gedurende een gedeelte van het jaar ook geschoold werden in het gewone handwerk dat op de boerderij voorkwam (zaaien, ploegen, eggen, dorsen enz.), zoals dat bij de Landhuishoudkundige School te Groningen het geval was. De voorstanders van de theoretische opleiding wilden wel demonstratievelden aan de Rijkslandbouwschool verbinden, maar deze dienden bewerkt te worden door beroepsperoneel.

Tegen het hierboven geciteerde art. 19 van het wetsontwerp ontstond grote oppositie in de Tweede Kamer en daarbuiten. Enerzijds was men beducht voor de hoge kosten, die de oprichting en

exploitatie van een nieuwe rijkslandbouwschool met zich mee zou brengen, anderzijds vonden sommigen het onderwijsprogramma (art. 20) veel te geleerd. De voorstanders van het theoretisch-praktisch landbouwonderwijs vreesden bovendien dat de Landhuishoudkundige School de concurrentie tegen de Rijkslandbouwschool niet zou kunnen volhouden, gezien de lage subsidie die de Groningse instelling ontving. Een combinatie met de veeartsenijkundige school te Utrecht werd door vrijwel iedereen ongewenst geacht. Verschillende leden bepleitten een reorganisatie van de Landhuishoudkundige School tot Rijkslandbouwschool. Aan deze school zou dan weliswaar een aanzienlijk hogere subsidie moeten worden verleend, maar men meende in dat geval toch goedkoper uit te zijn dan met de stichting van een nieuwe rijkslandbouwschool.

Het Kamerlid W.C.M. Begram, voorzitter van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, diende tenslotte een amendement in, waarbij voorgesteld werd art. 19 in die zin te wijzigen, dat er geen rijkslandbouwschool zou worden opgericht, zo lang aan de behoefte aan landbouwonderwijs voldaan werd door een andere school, i.c. de Landhuishoudkundige School te Groningen. Het amendement werd overgenomen en diens gevolg luidde art. 19 van de Wet van 2 mei 1863 tot regeling van het middelbaar onderwijs (S. 50): "Er is eene Rijkslandbouwschool, indien in de behoefte van landbouwonderwijs niet op andere wijze wordt voorzien. Aan bijzondere scholen kan een Rijkssubsidie worden verleend".

Dit amendement zou tot gevolg hebben, dat de oprichting van de Rijkslandbouwschool nog vele jaren uitbleef. Het kardinale punt, of er behoefte aan deze school bestond, vergat men in de hitte van het gevecht te beantwoorden.

Door aanneming van de wet werd de hoogste vorm van landbouwonderwijs dus beperkt tot het niveau van het middelbaar onderwijs. Aan universitair onderwijs was in ons land volgens Thorbecke geen behoefte. De landbouwmaatschappijen deelden dit standpunt en wensten geen 'landbouwakademie', waarvan Staring sinds 1861 een voorstander was geworden (zie o.m. *Meded. en ber. Geldersche Mij v. Landbouw* 1862, pp. 125-127; 1863, pp. 48-49).

Waarschijnlijk omdat men ten onrechte meende dat de rijkslandbouwschool toch een instelling op universitair niveau zou blijken te worden, achtte de Hollandsche Maatschappij van Landbouw zelfs de oprichting van een "Rijks Hoogere Landbouwschool" omschreven in art. 19 en 20 der wet op het middelbaar onderwijs"

onnodig, "wjl de behoefte die er in Nederland bestaat aan opleiding voor zoogenoemde landbouw-ingenieurs, beheerders van groote goederen, vooralsnog veel te gering is".

Adres aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, *Med. en ber.*

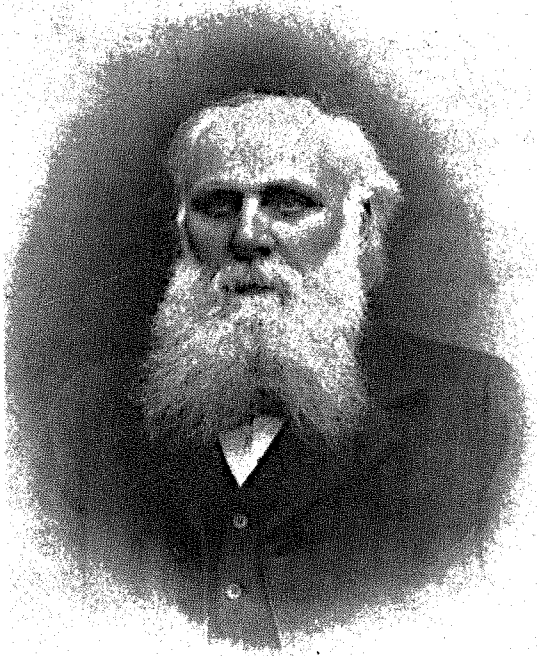
Hollandsche Mij v. Landbouw 1869, p. 246.

Tijdens de vergaderingen van de landbouwmaatschappijen keerden men zich dikwijls fel tegen het theoretisch onderwijs, dat door de wet werd voorgestaan. Men sprak honend van opleiding tot 'manchettenlandbouwers' en opmerkingen als "dat zij die theorie geleerd hadden, bij de praktijk toch dikwijls als apen staan te kijken" (*Meded. en ber. Hollandsche Mij v. Landbouw* 1869, p. 245) waren schering en inslag.

De strijd over theoretisch of theoretisch-praktisch onderwijs ging dus na aanneming van de wet, dankzij het amendement-Begram, onverminderd voort. Een nieuw twistpunt werd de interpretatie van het ongelukkig geredigeerde art. 20 onder p, dat voorschreef dat het onderwijs aan de Rijkslandbouwschool moest omvatten: "den praktischen landbouw, houtteelt en behandeling der huisdieren daaronder begrepen". De voorstanders van het theoretisch-praktisch onderwijs grepen dit artikel aan als argument dat de wet zelf praktisch onderwijs eiste. De Memorie van Toelichting had echter reeds de volgende interpretatie gegeven: "Onderwijs in den praktischen landbouw behoeft niet tot het eigenaardig hanteeren van den ploeg af te dalen; en kan gedeeltelijk bij excursiën, gedeeltelijk op eene eigen boerderij onderwezen worden". In deze zin betekende praktisch onderwijs: onderwijs dat gericht was op de praktijk van het landbouwbedrijf.

Bovenal heeft echter de positie van de Landhuishoudkundige School te Groningen in het middelpunt van de discussies gestaan. De minister wilde aanvankelijk de Landhuishoudkundige School nog wel handhaven op voorwaarde dat het stelsel van theoretisch-praktisch onderwijs werd verlaten, maar de directeur van de school, Van Hall, verzette zich daartegen. Hangende de onderhandelingen tussen het ministerie en het bestuur van de Landhuishoudkundige School over de nodig geachte reorganisatie, was tengevolge van het amendement-Begram de oprichting van een rijkslandbouwschool niet mogelijk. Eerst de opheffing van de Landhuishoudkundige School in 1871, waarvoor het bestuur als directe aanleiding de weigering van de minister om voldoende subsidieverhoging aangreep, maakte de weg vrij voor de oprichting van de rijkslandbouwschool.

Inmiddels trachtte landbouwkundig Nederland op de wonder-

Dr. Johann Otto Franz Pitsch (1842-1939).

lijkste wijzen de impasse te doorbreken. De hoofdredacteur van de *Landbouwcourant*, Dr. L. Mulder, stelde zelfs in alle ernst voor om de vraag theoretisch of theoretisch-praktisch onderwijs bij stemming te laten beslissen door de deelnemers aan het Landhuishoudkundig Congres.

(L. Mulder), Een voorstel aan alle landbouwverenigingen in Nederland, *Landbouwcourant* 23 (1869), pp. 57, 85, 89, 93. De polemiek bereikte haar hoogtepunt na verschijning van het onbesuisde artikel van Staring in de *Gids* van 1868, dat een rechtstreekse aanval op Van Hall en de Landhuishoudkundige School inhield. Met dit artikel haalde Staring zich de vijandschap van praktisch de gehele Nederlandse landbouw wereld op de hals. Vrijwel alle landbouwkundigen (en zij die meenden dat te zijn) grepen nu naar de pen en de discussie ontaardde in een onoverkwikkelijke scheldpartij, meer ad hominem dan ad rem. Men eiste zelfs openlijk het aftreden van Staring (*Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* 27 (1869), pp. 417-418). Slechts enkelen bleven hem in zijn — naderhand juist gebleken — opvattingen steunen.

De Duitse leraar in de landbouwkunde aan de Landbouwschool te Warffum, Dr Otto Pitsch, wierp in 1871 met de publikatie van een brochure opnieuw olie op het vuur. Hij liet zich laatdunkend uit over de Nederlandse landbouw en dat nam men niet van een buitenlander, te meer niet omdat Staring voor hem partij koos.

Het was tenslotte vooral Salverda, die de discussie weer op zakelijk niveau bracht. Salverda behoorde tot de voorstanders van het theoretisch landbouwonderwijs en stond in zijn opvattingen heel dicht bij Staring. Het manuscript voor zijn brochure *Ons landbouwonderwijs* (1869) had hij zelfs ter beoordeling aan Staring gezonden, alvorens tot publikatie over te gaan. Salverda's voorstel om de universiteit van Groningen op te heffen en de Rijkslandbouwschool in ruil daarvoor in Groningen te vestigen in de vrijkomende gebouwen van de universiteit en te combineren met de veeartsenijsschool, verwekte stormen van verontwaardiging in de Groninger universitaire wereld, te meer omdat Salverda hoogleraar aan deze universiteit was (tot 1872).

In 1873 volgde hij Staring op als inspecteur van het middelbaar onderwijs tevens belast met de landbouwscholen.

Adres omtrent het landbouw-onderwijs (aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal), *Meded. en ber. Hollandsche Mij v. Landbouw* 1862, pp. 350-353 (critiek op wets-ontwerp M.O. 1863).

J.B. Snellen, *Landbouwonderwijs, Opmerkingen naar aanleiding*

- van het ontwerp van wet tot regeling van het middelbaar onderwijs, Leiden, 1862, 26 pp.
- J.J. Pas, Nog eene opmerking betrekkelijk de rijkslandbouwschool, *Landbouwcourant* 18 (1864), p. 193 (bosbouw).
- W.C.H. Staring, Provinciale landbouwscholen, *De Volksvlijt* 1864, pp. 238-247; ook in: *Bijblad Landbouwcourant* 1 (1864), kol. 321-332.
- (B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis), Eenige opmerkingen over het plan tot provinciale landbouwscholen door Dr. W.C.H. Staring, *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* 25 (1865), pp. 158-172, 249-264.
- W.C.H. Staring, Landbouwonderwijs, *Staring's Almanak voor den landman* 1866, pp. 94-105.
- H.M. Hartog, Praktisch onderwijs op landbouw-scholen, *Landbouwcourant* 20 (1866), pp. 195-196.
- E.C. E(nklaar), De rijks landbouwschool, *De vriend van den landman* 32 (1868), pp. 97-109.
- H.C. van Hall, Landbouw-onderwijs, *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid* 31 (1868), pp. 1-32.
- Landbouwonderwijs, *De Economist* 1868, pp. 771-785.
- W.C.H. Staring, Landbouwonderwijs, *De Gids* 32, dl. 3, (1868), pp. 185-203. /
- Het "Gids"-artikel van den landbouw-onderwijs-inspecteur Dr. Staring, *Landbouwcourant* 22 (1868), pp. 185-186.
- H.C. van Hall, Landbouwonderwijs, *De Gids* 32 (nov. 1868), dl 4 (bijblad).
- De Landhuishoudkundige school te Groningen*, Groningen 1868, 16 pp. (brochure uitgegeven door het bestuur van de school, waarin opgenomen het artikel van Van Hall in *De Gids* van 1868).
- C.J.M. Jongkindt Coninck, Landbouwonderwijs, *Bijblad Landbouwcourant* 5 (1868), pp. 353-362.
- W.C.H. Staring, Alweer het landbouwonderwijs, *Landbouwcourant* 22 (1868), p. 193.
- J.G. Smits e.a., Repliek aan Dr. Staring, *Landbouwcourant* 22 (1868), p. 197.
- W.Ph. Vis, Landbouwonderwijs, *Landbouwcourant* 23 (1869), pp. 74, 77-79.
- (W.C.H. Staring), Praktisch landbouw-onderwijs, *De Volksvlijt* 1869, pp. 63-69; ook in: *De Nederlandsche spectator* dd. 12 juni 1869.
- C.J. Geertsema, *Het oordeel van den heer Staring over land-*

- bouw-onderwijs voorkomende in den Nederlandschen Spectator* 12 juni 1869, Groningen, 1869, 24 pp.
- (L. Mulder), 'Men' aan den hr. Dr. W.C.H. Staring, *Landbouwcourant* 23 (1869), pp. 92-93.
- Een nieuw artikel van den heer inspecteur Staring, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 94.
- Staring's vliegen en muggen, *Landbouwcourant* 23 (1869), pp. 97-98.
- H.M. Hartog, Benamingen van landbouwscholen, *Landbouwcourant* 23 (1869), pp. 102-103.
- H.M. Hartog, Iets over landbouwonderwijs (met een naschrift van E.C. E(nk)laar), *De vriend van den landman* 33 (1869), pp. 193-197.
- P. Heidema, Landbouw-onderwijs, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 102.
- M. Salverda, *Ons landbouwonderwijs*, Leiden, (1869), 57 pp.
- J.M. van Bemmelen, Landbouw-onderwijs, *Landbouwcourant* 23 (1869), pp. 201-204.
- C.J. Geertsema, Een kort en open woord aan den heer Dr. J.M. van Bemmelen, over landbouwonderwijs, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 208.
- J.M. van Bemmelen, Antwoord aan den heer C.J. Geertsema, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 213.
- Theoretisch onderwijs in den landbouw enz. volgens Dr. W.C.H. Staring of, theoretisch en praktisch tevens volgens den heer C.J. Geertsema, *Landbouwcourant* 23 (1869), pp. 208-209.
- W.J.D. van Iterson, Prof. Salverda's brochure, *Landbouwcourant* 23 (1869), pp. 204-205.
- J.B. Snellen, Een waarschuwend woord, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 213.
- H.M. Hartog, *Landbouwonderwijs voor Nederland, Repliek aan Dr. M. Salverda*, Barneveld, 1869, 46 pp.
- J.W.C. van Ittersum c.s., Ons landbouwonderwijs, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 207.
- T.M.A. Jacometti, Prof. Salverda's brochure, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 209.
- (B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis), De rijkslandbouwschool, *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* 27 (1869), pp. 324-340.
- De zaak van het landbouwonderwijs in tijdschriften en in de Tweede Kamer besproken, *De Economist* 1869, pp. 90-98.

- A. Bloem, Landbouwonderwijs, *Landbouwcourant* 24 (1870), p. 6.
- Praktisch onderwijs in den landbouw aan de school? ..., *Landbouwcourant* 24 (1870), p. 7.
- H.G. B(orgesius), Geen theoretisch maar praktisch landbouwonderwijs, *Landbouwcourant* 24 (1870), pp. 13-14.
- H.G. Borgesius, Hoe in vergaderingen van praktische, niet theoretische landbouwers al over het belangrijke vraagstuk: theoretisch of praktisch landbouwonderwijs gekeuveld wordt, *Landbouwcourant* 24 (1870), pp. 41-42.
- J.B. Snellen, *Een nieuw kampioen in het strijdperk: Beschouwingen over de regeling van het landbouwonderwijs hier te lande naar aanleiding van Dr. M. Salverda's brochure 'Ons landbouwonderwijs'*, Groningen, 1870, 67 pp.
- J.B. Snellen, De Nederlandsche wetgeving op het landbouwonderwijs, *Tijdschrift voor staathuisboudkunde en statistiek* 28 (1870), pp. 121-148.
- M. Salverda, Nog eens 'Ons landbouwonderwijs', *De Economist* 1870, pp. 555-572.
- Adres van de Maatschappij tot bevordering van landbouw en veeteelt in Zeeland aan de minister van Binnenlandsche Zaken om een Rijkslandbouwschool in te stellen, dd. 26 juni 1871, *Landbouwcourant* 25 (1871), p. 105.
- M. Salverda, Eene stem des roependen in de woestijn, *De Economist* 1871, pp. 835-842.
- O. Pitsch, *Landbouwonderwijs in Nederland*, Groningen, 1871, 48 pp. (critisch gerecenseerd door H.M. Hartog in de *Landbouwcourant* 25 (1871), pp. 174-175, 178-179).
- Dr. Otto Pitsch, uit Bonn, te Warffum, *Landbouwcourant* 25 (1871), pp. 181-182, 186.
- W.C.H. Staring, *Landbouwonderwijs in Nederland door Dr. Otto Pitsch*, Groningen, 1871, 48 pp; ook in: *De Gids* 36, dl. 1 (1872), pp. 549-556.
- N.N., Onder alle reserve meegedeeld, *Landbouwcourant* 25 (1871), p. 196 (Contra brochure-Pitsch; dit artikel werd door de redactie geweigerd en is toen als advertentie geplaatst).
- W.C.H. Staring, Open brief aan Dr. Otto Pitsch, *Landbouwcourant* 25 (1871), pp. 186-187.
- Otto Pitsch, Aan den heer Dr. W.C.H. Staring, *Landbouwcourant* 25 (1871), p. 190.
- L. Mulder, Protest tegen twee onwaarheden in Dr. Pitsch' brochure, *Landbouwcourant* 25 (1871), p. 186.

- Brochure-Pitsch en Open brief-Staring, *Landbouwcourant* 25 (1871), pp. 189-190 (verschillende reacties).
- Otto Pitsch, Antwoord aan den Heer Hartog op de kritiek van mijne brochure over 'landbouwonderwijs in Nederland', *Landbouwcourant* 25 (1871), pp. 197-199.
- C.J. Geertsema, Landbouwonderwijs in Nederland, Gesprek tusschen een landbouwer en een doctor in de filosofie, *Almanak voor landbouwers en veehouders voor 1872*, Leeuwarden, 1871, pp. 1-7.
- M. Salverda, Stemmen der roependen in de woestijn, *De Economist* 1872, pp. 1082-1089.
- Consequentie van den hr. Inspecteur Dr. W.C.H. Staring, *Landbouwcourant* 26 (1872), p. 90.
- (L. Mulder), Een ernstig woord naar aanleiding der jongste pennevrucht van den inspecteur Dr. Staring over landbouwonderwijs, *Landbouwcourant* 26 (1872), p. 45.
- H.M. Hartog, Landbouwonderwijs, *Landbouwcourant* 27 (1873), p. 107.
- W.C.H. Staring, Landbouwonderwijs, *De Gids* 37, dl. 3 (1873), pp. 54-71.
- (L. Mulder), Het eervol ontslag van den hr. Dr. W.C.H. Staring, *Landbouwcourant* 27 (1873), p. 125.
- Rijkslandbouwschool, Adres aan Zijne Majesteit den Koning (van de Ned. Mij ter bevordering van nijverheid), *Landbouwcourant* 27 (1873), p. 182.
- Adressen omtrent de vestiging eener Rijks-landbouwschool *Meded. en ber. Hollandsche Mij v. Landbouw* 1873, pp. 109-192.
- Het landbouw-onderwijs ter sprake gebracht in de Tweede Kamer der Staten-Generaal (zitting 5 dec. 1873), *Bijblad Landbouwcourant* 11 (1874), kol. 71-80.
- O. Pitsch, De rijkslandbouwschool en het landbouwkundig onderwijs in Nederland, *Bijblad Landbouwcourant* 11 (1874), kol. 161-170.
- (W.C.H.) Staring, Landbouwonderwijs, *Bijblad Landbouwcourant* 11 (1874), kol. 309-314.
- W.C.H. Staring, 'Verzuchtingen', *Weekblad voor het lager-, middelbaar- en gymasiaal onderwijs* d.d. 16 mei 1874.
- Gerbrand uit Noordholland. Landbouwonderwijs, *Almanak voor landbouwers en veehouders voor het jaar 1874*, pp. 41-44.
- G.A. V(orsterman) v(an) O(yen), Landbouwscholen, *Bijblad Landbouwcourant* 12 (1875), kol. 57-62.

N., Iets over landbouwonderwijs, *Bijblad Landbouwcourant* 12 (1875), kol. 219-224.

O. Pitsch, Landwirtschaftliches Unterrichtswesen in den Niederlanden, *Landwirthschaftliches Central-Blatt* 23 (1875), pp. 381-384.

De onderwijsbevoegdheid

Bij alle discussies en bij alle pogingen om landbouwscholen te stichten heeft men zich, naar het schijnt, aanvankelijk niet gerealiseerd dat er geen bevoegde docenten waren voor het landbouwonderwijs van de tweede trap.

De wet op het middelbaar onderwijs van 1863 had deze bevoegdheid bij wijze van overgangsmaatregel verleend aan hen die op het tijdstip van inwerkingtreding van de wet (landbouw-) onderwijs gaven aan een inrichting van middelbaar onderwijs (art. 83). Dit waren Jb. Boeke, Prof. Dr. H.C. van Hall en Dr. L. Mulder, maar deze hadden zich successievelijk uit het onderwijs teruggetrokken, zodat er omstreeks 1870 geen enkele bevoegde leraar in de landbouwkunde beschikbaar was.

Aantal bevoegde landbouw-onderwijzers volgens de wet op het middelbaar onderwijs, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 193. De onderwijsbevoegdheid werd verleend op grond van art. 73 van de wet, waarbij twee akten waren ingesteld, nl. een akte A (beginselen van de Landbouw) en een akte B (diploma landbouwkundige).

Al aanstonds gaf het wetsartikel aanleiding tot meer dan één interpretatie:

D.J. Steyn Parvé, *De wet tot regeling van het middelbaar onderwijs*, Arnhem, 1863, pp. 283, 298, 305.

De vereisten voor de akte A werden vastgesteld bij

K.B. van 2 februari 1864, houdende bepalingen ten aanzien der examens ter verkrijging van acten van bekwaamheid voor het geven van middelbaar onderwijs (S. 8); ook in: *Landbouwcourant* 18 (1864), p. 41.

De eisen voor de akte B werden eerst vastgesteld bij

K.B. van 25 november 1867 tot aanvulling van het koninklijk besluit van 2 februari 1864 (S. 8), houdende bepalingen ten aanzien der examens ter verkrijging van acten van bekwaamheid voor het geven van middelbaar onderwijs (S. 115); ook in: *Landbouwcourant* 21 (1867), p. 201.

Voor de akte A heeft zich nooit een kandidaat gemeld. Dit diploma gaf bevoegdheid voor het geven van landbouwonderwijs aan de

(lagere) burgerscholen en aangezien deze scholen niet op het platteland gevestigd waren, was er geen emplot voor bezitters van deze akte.

Staatszorg voor den Landbouw, 's-Gravenhage, Dir. v.d. Landbouw, 1913, p. 57.

De buitensporig hoge eisen voor de akte B, voor landbouwscholen van de tweede en derde trap, waren door Dr. W.C.H. Staring ontworpen (*Landbouwcourant* 30 (1876), p. 153).

Weldra werd daartegen geprotesteerd door Van Hall (*Tijdschrift ter bevordering van nijverheid* 31 (1868), pp. 20-21 en *Landbouwcourant* 27 (1873), p. 188) en Salverda liet zich evenmin onbetuigd ("Voor de volledige toepassing van dit programma zijn – of 't moest misschien in China wezen – geen kandidaten, neen! geen examinatoren zelfs, te vinden").

M. Salverda, Stemmen der roependen in de woestijn, *De Economist* 1872, p. 1088.

Over het programma voor het examen, acte B, Middelbaar onderwijs, Kon. Besluit 25 november 1867, *Landbouwcourant* 29 (1875), p. 1.

Er meldde zich dan ook niemand voor dit examen aan. Het eerste examen werd pas in 1870 afgelegd door Dr. O. Pitsch, die benoemd was tot leraar in de landbouwkunde aan de Landbouwschool te Warffum. Weliswaar had deze zijn doctorstitel summa cum laude behaald aan de landbouwakademie te Poppelsdorf, maar daarmee voldeed hij niet aan de formele vereisten van de Nederlandse wet. Art. 90, dat legalisering van verkregen onderwijsbevoegdheid aan instellingen in het buitenland gedurende 6 jaren na de inwerkingtreding van de wet mogelijk maakte, was juist verlopen! Pitsch weigerde aanvankelijk om geëxamineerd te worden, maar liet zich door Staring, die met Van Bemmelen, Boeke en Salverda de examencommissie vormde, overreden. Omdat de examinatoren, die geen van allen landbouwonderwijs op het niveau van Pitsch hadden genoten, het ook wel wat genant vonden, werd het geen echt examen maar een colloquium doctum. Desalniettemin duurde het drie dagen, maar het schijnt een nogal gemoedelijk karakter te hebben gehad. Reeds enkele maanden later werd tegen deze afwijking van de examenregels door de landbouwpers geprotesteerd.

Landbouwcourant 24 (1870), pp. 201, 209; *Landbouwcourant* 27 (1873), p. 173. Waarom de school te Groningen moet ophouden, *Landbouwcourant* 25 (1871), p. 50.

O. Pitsch, *Afscheidscollege*, Wageningen, 1918, pp. 3-4.

In 1873 meldden zich 4 kandidaten, waaronder 2 Duitsers, voor het examen in verband met de vacature bij de Landbouwschool te Warffum ontstaan door het vertrek van Pitsch. Zij kwamen òf niet op, òf trokken zich terug tijdens het examen òf zakten. Naar aanleiding van dit resultaat deelde de examencommissie aan de minister mee, dat zij de eisen veel te zwaar achtte.

Verslag der commissie in 1873 belast met het afnemen van het examen van hen, die eene acte van bekwaamheid verlangen voor middelbaar onderwijs in de landbouwkunde, *Landbouwcourant* 27 (1873), p. 192; idem, *Landbouwcourant* 28 (1874), p. 189.

De minister van Binnenlandse Zaken gaf inmiddels toe dat de exameneisen te zwaar waren en beloofde herziening (*Landbouwcourant* 28 (1874), pp. 109, 207).

Het gewraakte K.B. van 25 november 1867 werd tenslotte ingetrokken en vervangen door het K.B. van 14 juli 1876 (S. 163). De tekst van dit K.B. werd ook gepubliceerd in de *Landbouwcourant* 30 (1876), p. 153. Bij dit K.B. werden 3 verschillende akten ingesteld, nl. voor landbouwkunde, tuinbouw en houtteelt.

Eerst in deze jaren scheen men zich pas goed te realiseren, dat er geen bevoegde leraren waren en dat het verwezenlijken van landbouwscholen van de tweede trap alleen daarom al onmogelijk was, laat staan de oprichting van de Rijkslandbouwschool. Maar zo lang er geen Rijkslandbouwschool was, kon men ook geen landbouwerleraren opleiden. Om uit deze vicieuze cirkel te geraken bepleitte de hoofdredacteur van de *Landbouwcourant* de vestiging van een tijdelijk landbouwinstituut aan de universiteit van Utrecht ("binnen een zeker aantal jaren overgaande in de Rijkslandbouwschool").

(L. Mulder), Een tijdelijk rijks landbouw-instituut verbonden aan de hogeschool te Utrecht, *Landbouwcourant* 27 (1873), pp. 173 en 177.

De minister koos een andere weg en deelde aan de Kamer mee voorshands af te zien van de oprichting van de Rijkslandbouwschool en voorrang te geven aan de opleiding van leraren voor deze instelling (*Landbouwcourant* 28 (1874), p. 80). Uit een aantal van niet minder dan 300 sollicitanten werd een vijftal veelbelovende jonge landbouwkundigen geselecteerd om zich op 's Rijks kosten in Duitsland voor te bereiden op het examen voor de akte B.

Toelagen voor het opleiden van landbouwonderwijzers (in het buitenland), *Landbouwcourant* 28 (1874), pp. 95, 104, 109, 161, 169.

Uit een brief van een praktikus naar aanleiding van de beurzen voor aanstaande landbouw-leeraars, *Landbouwcourant* 28 (1874), p. 129.

De vijf rijks landbouw-beurzen, *Landbouwcourant* 28 (1874), p. 173; 30 (1876), p. 1.

Tengevolge van deze maatregel behaalden L. Broekema en F.J. van Pesch als eersten de akte B volgens het nieuwe K.B. (*Landbouwcourant* 30 (1876), p. 225). De eerste werd als leraar aan de inmiddels opgerichte Rijkslandbouwschool te Wageningen benoemd, de tweede als assistent aan het Proefstation aldaar. Voor het examen meldden zich nu weldra ook andere kandidaten aan, die eveneens na verloop van tijd in dienst kwamen van de Rijkslandbouwschool (S. Lako, *Landbouwcourant* 31 (1877), p. 240 en G. Reinders *Landbouwcourant* 32 (1878), p. 377).

De moeilijkheden t.a.v. de onderwijsbevoegdheid waren daarmee echter nog niet ten einde. Volgens de wet van 1863 gaf het eind-examen van de Rijkslandbouwschool, recht op het diploma landbouwkundige (art. 57). Volgens de letter van de wet stonden de diploma's landbouwkundige verkregen ex art. 57 en ex art. 73 (akte B) dus op gelijk niveau. In de praktijk werd aan het diploma ex art. 73 echter een hogere waarde toegekend, dan aan het diploma ex art. 57, omdat het examen voor het diploma ex art. 57 minder vakken omvatte. Hierop werd terloops gewezen door de Staatscommissie van 1886 en zeer uitvoerig door de inspecteur van het middelbaar (en landbouw-) onderwijs Van Eyk.

Verzameling van adviezen door de Landbouwcommissie ingesteld bij K.B. van 18 september 1886, nr. 28, 's-Gravenhage, 1891, p. 45, noot 1 (dit advies was reeds eerder gepubliceerd in de Ned. Staatscourant van 30 mei 1888, nr. 126).

W.B.J. van Eyk, De bevoegdheid tot het geven van lager en middelbaar landbouwonderwijs, *Jaarboek van het onderwijs voor 1889*.

Oud-leerlingen van de Rijkslandbouwschool, die het eind-diploma van deze instelling bezaten, moesten derhalve nog enige jaren in het buitenland studeren wilden zij ook het diploma voor de akte B behalen. Deze voortgezette opleiding kon de Rijkslandbouwschool aanvankelijk niet bieden! Eerst na de reorganisatie van de school in 1904 konden zij zich te Wageningen op het examen voor de akte B voorbereiden.

Een indruk van de zwaarte van dit examen geeft het examenverslag over 1904.

Verslag over het landbouwonderwijs over 1903-1904, pp. 79-84

(Verslagen en Mededeelingen van de afdeeling Landbouw van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid, 1905, no. 2).

Plannen voor landbouwscholen

Na de inwerkingtreding van de wet van 1863 hebben verscheidene gemeente- en provinciale besturen getracht een landbouwschool van de tweede trap in het leven te roepen. Duidelijk koesterde men in vele gevallen de hoop dat het initiatief er toe zou leiden, dat de school op kortere of langere termijn tot Rijkslandbouwschool zou worden verheven.

Uit een kleine enquête blijkt welke desiderata de Provinciale Besturen daaromtrent hadden.

De missive van het (Ned. Landhuishoudkundig) Congres te Haarlem over de behoefte aan en het nut van plaatselijke landbouwscholen in de najaarsvergadering van de Staten der verschillende provinciën, *Landbouwcourant* 18 (1864), pp. 190, 194, 198, 203; 19 (1865), pp. 9, 27-28.

De landbouwscholen van de tweede trap werden in de wet van 1863 bijzondere landbouwscholen genoemd. Zij waren door de wet kennelijk bedoeld als zelfstandige instellingen, die op particulier, gemeentelijk of provinciaal initiatief gesticht moesten worden en zo nodig een rijkssubsidie konden krijgen. Gezien de hoge kosten die deze zelfstandige scholen met zich mee zouden brengen, hetgeen hun totstandkoming dreigde te verhinderen, lanceerde Staring reeds in 1864 (in zijn artikel: Provinciale landbouwscholen) de gedachte deze scholen toe te voegen aan een HBS, waardoor een grote bezuiniging kon worden verkregen o.a. op de post salarissen. Salverda (*Ons landbouwonderwijs*, p. 35) nam deze gedachte over. Dit verklaart waarom vrijwel alle plannen voor oprichting van landbouwscholen van de tweede trap uitgingen van een combinatie met een HBS.

Er zijn slechts twee landbouwscholen van de tweede trap tot stand gekomen, nl. te Warffum en te Wageningen.

Warffum Bij de HBS werd in 1870 een landbouwschool van de tweede trap opgericht, die reeds in 1875 werd opgeheven. Over de geschiedenis van deze school:

J.G. Veldink, *W.C.H. Staring, 1808-1877, geoloog en landbouwkundige*, Wageningen, 1970, pp. 147-154.

De gemeentelijke landbouwschool 1870-1875, in: *Honderd jaar*

ONTWERP VAN EENE RIJKS HOOGERE BURGERSCHOOL.

WARFFUM

Ontwerp-tekening (1867) voor de RHBS te Warffum. In dit gebouw was van 1870-1875 de Landbouwschool gevestigd.

Hogelandse hogere burgerschool, RHBS Warffum, 1868-1968, z. pl., (1968), pp. 22-27.

Eigentijdse literatuur:

Een cursus voor landbouwers te Warffum, *Landbouwcourant* 23 (1869), pp. 13-14.

Theoretisch landbouw-onderwijs aan de Rijks hogere burgerschool te Warffum, *Landbouwcourant* 23 (1869), p. 116.

De landbouwschool te Warffum, *Landbouwcourant* 24 (1870), pp. 181, 185-186.

Onderwijs in de landbouwkunde aan de landbouwschool te Warffum, *Landbouwcourant* 24 (1870), p. 189.

O. Pitsch, *Landbouw-onderwijs in Nederland, De landbouwschool te Warffum, tevens een antwoord op de vraag: Hoe moet het onderwijs aan de landbouwscholen gegeven worden?* Groningen, 1871, 48 pp. (Zie ook de recensie van Staring in *De Gids* 1872, ook afzonderlijk uitgegeven:

W.C.H. Staring, *Landbouw-onderwijs in Nederland door Dr. Otto Pitsch (leeraar aan de Landbouwschool te Warffum)*, Groningen, 1871, 48 pp.

De hr. G. Reinders over de school te Warffum en het landbouw-onderwijs, *Landbouwcourant* 25 (1871), p. 118.

De gemeente Warffum en hare landbouwschool, *Bijblad Landbouwcourant* 9 (1872), kol. 65-70.

O. Pitsch, Een verschijnsel, waarmede de landbouwschool te Warffum zal moeten rekenen, andere verschijnselen waarmede zij niet mag rekenen, *Bijblad Landbouwcourant* 9 (1872), kol. 375-384.

C. Römelingh, Noodkreet van dr. Otto Pitsch bij 't zinken van de landbouwschool te Warffum, *Landbouwcourant* 26 (1872), p. 224.

O. Pitsch, Aardig! *Landbouwcourant* 26 (1872), pp. 224-225.

R. Rijkens, *Het landbouwonderwijs te Warffum*, Groningen, 1874, 11 pp.

De landbouwschool te Warffum, *Bijblad Landbouwcourant* 11 (1874), kol. 375-378 (overgenomen uit *Het Vaderland* dd. 30 nov. 1874).

(H.M.) H(artog²), Naar aanleiding van het artikel in "Het Vaderland" van den 30^en november, *Bijblad Landbouwcourant* 12 (1875), kol. 53-58.

Wageningen Op verzoek van de burgemeester van Wageningen schreef Staring op 20 januari 1872 een brief aan B & W van Wage-

ningen, waarin hij zijn gedachten uiteenzette over de oprichting van een landbouwschool bij de HBS te Wageningen. Op 9 februari 1872 besloot de raad subsidies aan te vragen bij het rijk en de provincie, die op korte termijn werden verleend. Indien men de enige bezitter van de akte B in het gehele land, Dr. O. Pitsch, leraar in de landbouwkunde aan de Landbouwschool te Warffum niet had weten over te halen een benoeming aan de Landbouwschool in oprichting te aanvaarden, zou deze laatste school (en dus ook de Landbouwhogeschool) nooit in Wageningen tot stand zijn gekomen. Men had dan niet kunnen voldoen aan de vereisten van de wet van 1863 volgens welke alleen bezitters van een akte B benoembaar waren.

Op 5 mei 1873 nam het onderwijs een aanvang met 2 leerlingen, een aantal dat in de loop van het jaar tot 13 opliep (*Landbouwcourant* 27 (1873), p. 181); de officiële opening vond plaats op 8 september 1873. De school zou enkele jaren later tot Rijkslandbouwschool worden verheven.

J.G. Veldink, *W.C.H. Staring, 1808-1877, geoloog en landbouwkundige*, Wageningen, 1970, pp. 147-154.

Adres aan de minister van Binnenlandsche Zaken van de afd. Neder-Veluwe der Geldersche Mij van Landbouw, dd. 10 maart 1872, *Landbouwcourant* 25 (1872), p. 63.

Landbouwonderwijs te Wageningen en te Tiel, Adres aan de Provinciale Staten van Gelderland, dd. 11 juni 1872, *Landbouwcourant* 26 (1872), p. 113.

Missive van den inspecteur Dr. Staring aan Burgemeester en Wethouders van Wageningen over de vestiging eener Landbouwschool verbonden aan de Hoogere Burgerschool aldaar, Wageningen (1872), 8 pp.; ook in *Bijblad Landbouwcourant* 9 (1872), kol. 99-108.

A.J. Schimmelpenninck van der Oije, L.A.F.H. van Heeckeren en P.F.L. Waldeck, Verslag van eene vergadering tot bespreking van de meest doeltreffende middelen, waardoor het landbouw-onderwijs, hetzij door de Hooge Regeering, hetzij door provinciën, gemeenten, maatschappijen of particulieren, in Nederland kan worden in het leven geroepen, *Bijblad Landbouwcourant* 9 (1872), kol. 177-192.

Dixi, De landbouwschool die te Wageningen gewenscht wordt, *Landbouwcourant* 26 (1872), p. 74.

D.J. Andreae, *Inlichtingen omtrent het landbouwonderwijs te Wageningen*, (Wageningen), 1874.

Voor korte mededelingen zij verwezen naar: *Landbouwcourant* 26

(1872), pp. 29, 105, 119, 213; 27 (1873), pp. 45, 48, 52, 62-63, 72, 77, 105, 141, 145, 148; 28 (1874), pp. 63, 153, 161, 207; 29 (1875), pp. 1, 5.

Talrijk zijn de plannen voor het oprichten van landbouwscholen geweest. Zij werden niet verwezenlijkt door gebrek aan financiën enerzijds en door de afwezigheid van bevoegde leraren anderzijds. Vanaf 1876, na de oprichting van de Rijkslandbouwschool te Wageningen, werden vele plannen in de doofpot gestopt met het argument dat men eerst eens wilde aanzien hoe deze school zich zou ontwikkelen.

Hieronder volgt een overzicht van de mislukte plannen, dat vermoedelijk nog voor uitbreiding vatbaar is.

Provincie Groningen

Groningen Plannen om de Landhuishoudkundige School te reorganiseren (o.a. tot een Rijkslandbouwschool en tot een lagere vakschool) worden vermeld in de hierboven reeds genoemde literatuur (Hoofdstuk III).

Voor de plannen om een landbouwschool aan de universiteit te Groningen te verbinden (o.a. plannen-Warmolts) zij verwezen naar Hoofdstuk VII.

Na de opheffing van de Landbouwschool te Warffum is er ook nog sprake geweest van het overhevelen van de rijkssubsidie van deze school naar een nieuw op te richten landbouwschool, die zou moeten worden verbonden met de HBS te Groningen (*Landbouwcourant* 29 (1875), pp. 1, 9).

Veendam De Landbouw-vereeniging te Veendam richtte zich in 1874 tot de inspecteur van het middelbaar onderwijs Salverda met het verzoek de Landbouwschool uit Warffum naar Veendam te verplaatsen (*Landbouwcourant* 28 (1874), pp. 189, 207). Toen dit verzoek werd afgewezen, werd in 1876 door de vereniging 'Werkmansvriend' een School voor Landbouw en Nijverheid opgericht, die in 1878 werd geopend (*Landbouwcourant* 30 (1876), p. 247; 32 (1878), p. 329). De school werd in 1902 opgeheven, toen in Veendam een ambachtsschool werd geopend.

J. Kok, *Grepen uit het verleden van de landbouw in de Groninger Veenkoloniën*, Wageningen, 1948, pp. 138-140.

Winschoten Ook Winschoten heeft zich, evenmin met succes, aangemeld als plaats waarheen de Landbouwschool uit Warffum zou kunnen worden overgebracht (*Landbouwcourant* 28 (1874), p. 195).

Later werden nog plannen gelanceerd om bij de HBS te Winschoten een opleiding voor landbouwers te vestigen.

H.J. Onnes, Natuurwetenschappelijk onderwijs in aansluiting met den landbouw, *Landbouwcourant* 35 (1881), p. 356.

Provincie Friesland

Dokkum

Eene landbouwschool te Dokkum gewenscht, *Landbouwcourant* 34 (1880), pp. 255-256; 35 (1881), pp. 38-39, 42-43, 77 (zie ook *Meded. en ber. Friesche Mij v. Landbouw* 1880).

Franeker

Adres aan Gedeputeerde Staten der prov. Friesland, ter zake eener gewenschte rijkslandbouwschool te Franeker (dd. 18 oct. 1864), *Landbouwcourant* 18 (1864), p. 181; zie voorts: *Landbouwcourant* 19 (1865), pp. 27-28; 20 (1866), pp. 189, 192, 196 (lesrooster en begroting).

Discussiën in de Prov. Staten van Friesland over het geven van subsidiën voor landbouwscholen, *Landbouwcourant* 21 (1867), pp. 26-27, 31-32 (als eventuele vestigingsplaatsen worden genoemd: Franeker, Drachten, Joure).

Landbouwcourant 21 (1867), p. 143 (gem. raad Franeker durft consequenties niet aan).

Sneek

D.A. K(oenen), Landbouwscholen, *Landbouwcourant* 18 (1864), pp. 177-178, 181, 189-190; 19 (1865), p. 36. Zie ook: *Landbouwcourant* 20 (1866), p. 139.

Provincie Gelderland

Apeldoorn In 1876 was er sprake van de oprichting van een HBS, waaraan tevens onderwijs in de pomologie en houtvesterij gegeven zou worden. Ondanks financiële steun van de koning, ging ook dit plan niet door (*Landbouwcourant* 30 (1876), pp. 95, 99, 125, 228; 31 (1877), pp. 108, 150).

Nijmegen

Plan voor een provinciale landbouwschool, *Meded. en ber. Geldersche maatschappij van Landbouw* 1866, pp. 24-29, 171-172, 219-220 (Nijmegen te verkiezen boven Zaltbommel); 1867, pp. 6-13, 25-33 (subsidie door Prov. Staten afgevoerd). Zie ook de korte mededelingen in *Landbouwcourant* 20 (1866), pp. 154, 169.

De te Nijmegen gewenschte provinciale landbouwschool, *Landbouwcourant* 20 (1866), p. 196 (lesrooster en begroting).

A. Bloem, Geweigerd subsidie voor eene landbouwschool te Nijmegen, *Landbouwcourant* 20 (1866), p. 199.

H. Baarschers, Landbouw-onderwijs, Een woord naar aanleiding van een gemeenteraads-besluit te Nijmegen, *Bijblad Landbouwcourant* 4 (1867), kol. 1-6.

Tiel Zie korte mededelingen in *Landbouwcourant* 26 (1872), pp. 69, 73, 119, 137, 149, 169, 193.

Winterswijk

Landbouwcourant 25 (1872), pp. 29, 69, 81, 89.

B. de Hoogh, Het landbouw- en landbouwhuishoudonderwijs in de laatste eeuw, in: *Honderd jaar Geldersche Maatschappij van Landbouw Winterswijk*, (Winterswijk), (1966), p. 61.

Provincie Noord-Holland

Alkmaar

Missieve aan den gemeenteraad te Alkmaar, in overweging gevende aldaar eene landbouw-school tot stand te brengen (dd. 25 juni 1873), *Bijblad Landbouwcourant* 11 (1874), kol. 59-64. Zie ook: *Landbouwcourant* 27 (1873), p. 203; 29 (1875), p. 1.

Wieringerwaard

Landbouwcourant 25 (1871), pp. 201, 207.

Haarlemmermeer

Landbouwcourant 28 (1874), p. 21.

Provincie Zeeland

Goes

Plan eener landbouwschool verbonden aan de inrigting van middelbaar onderwijs te Goes, *Landbouwcourant* 27 (1873), p. 118 (lesrooster en begroting).

Discussiën over scholen voor landbouwonderwijs in de Provinciale Staten van Zeeland, *Bijblad Landbouwcourant* 10 (1873), kol. 257-278 (Goes en Zierikzee).

Zierikzee

Landbouwcourant 26 (1872), p. 221; 27 (1873), pp. 33, 109, 141, 186; 28 (1874), pp. 181, 203; 29 (1875), p. 1; 30 (1876), p. 139.

Provincie Noord-Brabant

Algemeen

Bijzondere landbouwscholen, en de rijkslandbouwschool in Noord-Brabant gewenscht, *Landbouwcourant* 19 (1865), p. 121 (voorstel Gedeputeerde Staten).

Breda

Landbouwcourant 21 (1867), pp. 171, 184; 22 (1868), p. 123.

VII Het landbouwonderwijs op universitair niveau

De opvattingen over universitair landbouwonderwijs sinds 1860

Omstreeks 1860 en nog vele jaren daarna meenden de landbouworganisaties en vele politici dat er geen behoefte was aan universitair landbouwonderwijs. Dr. W.C.H. Staring was een van de weinigen die landbouwonderwijs op universitair niveau bepleitte, maar Thorbecke wilde niet verder gaan dan een landbouwonderwijsinstelling op middelbaar niveau. Enerzijds omdat hij — en vele Kamerleden met hem — beducht was voor de financiële consequenties, anderzijds omdat men meende dat ons land te klein was voor een speciale instelling voor universitair landbouwonderwijs. Deze laatste mening was gegrond op de opvatting dat universitair onderwijs alleen van nut was voor toekomstige grootgrondbezitters en aangezien ons land weinig grootgrondbezit kende, was dit onderwijs dus overbodig.

Aan het einde van de 19e eeuw zag men meer en meer in dat er ook een kader op topniveau nodig was o.a. voor de opleiding van leraren bij het middelbaar onderwijs. Ook klaagde men al spoedig dat er in de ambtenarenwereld een schreeuwend gebrek was aan landbouwkundige kennis, “zoo zelfs dat men op het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, op de afdeeling Landbouw en Nijverheid, ambtenaren aantreft, die van Landbouw zooveel weten als een kassiersklerk” (*De Landbouwschool* 1 (1874-1875), p. 110).

Prof. Dr. M. Salverda steunde reeds vroeg het standpunt van Staring met de uitspraak, dat aan het personeel, de laboratoria en financiën van de (middelbare!) Rijkslandbouwschool eisen dienden te worden gesteld “qualitatief niet verschillende van de eischen eener Universiteit”.

M. Salverda, *Ons Landbouwonderwijs*, Leiden, 1869, p. 40.
Na zijn bezoek aan het Landwirtschaftliches Institut van de univer-

siteit te Halle was Salverda geheel voor landbouwonderwijs aan de universiteit gewonnen.

M. Salverda, Een stem des roependen in de woestijn, *De Economist* 1871, 2e dl., p. 839, noot.

Het denkbeeld om het landbouwonderwijs aan een universiteit te verbinden werd overgenomen door het Tweede Kamerlid Mr. D.J. baron Mackay, die daarover sprak bij de behandeling van de staatsbegrotingen van 1872 en 1873. Steeds meer stemmen gingen nu op ten gunste van het universitair landbouwonderwijs. In het voorlopig verslag van de staatsbegroting voor 1874 werd bijv. voorgesteld een leerstoel in de landbouw-chemie aan een der universiteiten in te stellen.

Een nieuw strijdpunt werd of het hoger landbouwonderwijs aan een universiteit moest worden toegevoegd, dan wel aan een landbouwhogeschool moest worden gegeven. Het eerste denkbeeld kreeg vooral in Groningen aanhangers. In verband met de behandeling van het wetsontwerp voor de regeling van het hoger onderwijs werd in 1876 door een aantal grondbezitters en landbouwers in Groningen een poging ondernomen het hoger landbouwonderwijs in deze wet opgenomen te krijgen.

Landbouwcourant 30 (1876), pp. 31, 37, 44, 45, 53; 31 (1877), p. 221.

E. Warmolts, Ontwerp van eene practische landbouwschool op te richten in de provincie Groningen, in verband met hooger landbouwkundig onderwijs aan de universiteit, *Bijblad Landbouwcourant* 13 (1876), kol. 347-352.

De landbouw-wetenschap aan eene der rijks-universiteiten, *Landbouwcourant* 30 (1876), pp. 70, 75.

E. Warmolts, Een praktische landbouwschool in de prov. Groningen, *Landbouwcourant* 38 (1884), pp. 241-242.

Met de inwerkingtreding van de Wet van 28 april 1876 tot regeling van het hooger onderwijs (S. 102) verdween de landhuishoudkunde echter als universitair leervak, terwijl over ander hoger landbouwonderwijs in deze wet niet werd gerept.

Het denkbeeld van landbouwonderwijs aan de universiteit klonk ook door in het onderwijsadvies van de Staatscommissie van 1886 (uitgebracht in 1888). De commissie was van mening dat een hogere wetenschappelijke opleiding in de landbouwkunde gewenst was. De school te Wageningen achtte zij daartoe niet geschikt, tenzij de aard van het onderwijs en het doel van de school radicaal werd gewijzigd. Een speciale instelling voor hoger landbouwonderwijs

verwierp de commissie, nog steeds uitgaande van de gedachte dat ons land daarvoor te klein was. De commissie wilde aan de regeling van het middelbaar en lager landbouwonderwijs voorrang geven. Daarna zou het hoger landbouwonderwijs geregeld kunnen worden, waarvoor volgens de mening van de commissie bijzondere leerstoelen voor de landbouwkunde aan een der universiteiten moesten worden ingesteld. Bezitters van het eindexamen van de afd. B van de Rijkslandbouwschool te Wageningen zouden dan aan de universiteit verder kunnen studeren en het doctoraat in de landbouwkunde kunnen verwerven.

Verzameling van adviezen door de Landbouwcommissie, ingesteld bij K.B. van 18 september 1886, nr. 28, aan de regering uitgebracht, 's-Gravenhage, 1891, pp. 43-44, 57.

Het standpunt werd bestreden door Dr. A.M. Prins, die voorrang wilde verlenen aan het universitair onderwijs, terwijl Pitsch, ofschoon voorstander van verbinding van hoger landbouwonderwijs aan een universiteit, adviseerde de gedachte aan universitair landbouwonderwijs voorlopig te laten rusten en de Rijkslandbouwschool intussen te verbeteren.

A.M. Prins, Hooger landbouwonderwijs, Een kantteekening, *Landbouwcourant* 42 (1888), pp. 113, 117-118, 125-126, 133-134.

B. van der Meulen, Ons middelbaar landbouwonderwijs, *De Tijdspiegel* 1888, pp. 351-371.

O. Pitsch, Landbouwonderwijs, *Vragen des tijds* 1890, 1e dl., pp. 51-92.

De pogingen van het Genootschap van Nijverheid in de provincie Groningen om aan de Groninger universiteit een leerstoel in de landbouwkunde ingesteld te krijgen (1894), werd evenmin met succes bekroond als het verzoek van hetzelfde Genootschap om bij de faculteit der wis- en natuurkunde van een van de universiteiten de landbouwwetenschap onder te brengen (1898).

Het Ontwerp van wet tot wijziging en aanvulling van de Wet op het hooger onderwijs, ingediend bij Koninklijke Boodschap van 11 maart 1903, was voor het Genootschap aanleiding tot nieuwe stappen. Het wets-ontwerp behelsde een voorstel om naast de universiteiten 3 afzonderlijke hogescholen, w.o. een landbouwhogeschool in te stellen. In Groningen bleef men op het standpunt staan dat de universiteit de juiste plaats was voor het hoger landbouwonderwijs, een mening die door verschillende Kamerleden werd gedeeld.

Rapport van de commissie door het hoofdbestuur der Groninger

Maatschappij van Landbouw en Nijverheid belast met het uitbrengen van advies aangaande de inrichting van hooger landbouwonderwijs in Nederland, Groningen, 1904, 30 pp.

Een en ander uitvoerig beschreven door

N.G. Addens, *De Vereeniging voor Hooger Landbouwonderwijs*, (Groningen), 1960, pp. 64-91.

De gedachte het hoger landbouwonderwijs te verbinden met de universiteit leidde in 1906 tot oprichting van de Vereeniging voor Hooger Landbouwonderwijs te Groningen, die tot op heden nog steeds cursorische voordrachten laat geven bij de Universiteit van Groningen. Op haar initiatief werd in 1910 een buitengewone leerstoel in het agrarisch recht aan deze universiteit gevestigd. De geschiedenis van de vereniging wordt uitvoerig in het boek van Addens belicht.

De andere gedachte, het bijeen brengen van de landbouwwetenschappen aan een afzonderlijke landbouwhogeschool, scheen aanvankelijk weinig kans op verwezenlijking te hebben, al werd dit o.a. door niemand minder dan Blink verdedigd.

H. Blink, Iets over hoogeschole in het stelsel van het Nederlandsch hooger onderwijs, *Vragen van den dag* 18 (1903), pp. 791-805.

H. Blink, Universiteit of hogere vakschool, *Vragen van den dag* 24 (1909), pp. 256-261.

Waarschijnlijk heeft men bij de oprichting van de Rijkslandbouwschool in 1876 wel de hoop gekoesterd, dat deze instelling langs lijnen der geleidelijkheid zou uitgroeien tot een hogeschool. De misplaatste zuinigheid, waardoor de school zelfs niet kon voldoen aan de voorschriften van de Wet M.O. van 1863, wreekte zich echter ook in dit opzicht nog tientallen jaren. De maatregelen, die men moest nemen om het onderwijs te verbeteren en uit te breiden waren niet meer dan lapmiddelen, de gebrekkige organisatie deed de rest en de kritiek werd steeds luider.

Dat uit de Rijkslandbouwschool tenslotte toch nog de Landbouwhogeschool is voortgekomen, moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan het doorzettingsvermogen van enige hoofdambtenaren als Lovink en Van Hoek.

Uit de adviezen van de Staatscommissie van 1886 was duidelijk naar voren gekomen dat de overheid meer dan tot dusver een stimulerende taak moest hebben op landbouwgebied. Daarvoor ontbrak echter een centraal apparaat: omstreeks 1890 waren de landbouwaangelegenheden over zes verschillende departementen verdeeld! De eerste stap in de goede richting was de benoeming in

Inspecteurs van het middelbaar en landbouwonderwijs. Boven: Dr. W.C.H. Starling (1863-1873). Linksonder: Prof. Dr. M. Salverda (1873-1886). Rechts-
onder: Dr. W.B.J. van Eyk (1886-1892).

Inspecteurs van het landbouwonderwijs. Boven: F.B. Löhnis (1892-1901).
Linksonder: P. van Hoek (1901-1910). Rechtsouder: Dr. K.H.M. van der
Zande (1910-1929).

1892 van F.B. Löhnis tot inspecteur van het middelbaar onderwijs, de eerste die uitsluitend belast was met het toezicht op de landbouwscholen; zijn voorgangers hadden hun aandacht moeten verdelen over de hogere burgerscholen en de landbouwscholen.

Per 1 februari 1898 werd een groot aantal landbouwzaken geconcentreerd bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, waarvoor een nieuwe afdeling Landbouw bij dit ministerie werd ingesteld met een directeur-generaal als hoofd (Min. beschikking van 29 januari 1898, nr. 26, Kabinet). Het middelbaar landbouwonderwijs kwam onder deze afdeling, die bij K.B. van 7 maart 1906, verheven werd tot een meer zelfstandige Directie van den Landbouw.

De eerste directeur-generaal, Mr. C.J. Sickesz, droeg de Rijkslandbouwschool een niet al te warm hart toe. Zijn opvolger H.J. Lovink (1901-1909) en de inspecteur voor het landbouwonderwijs P. van Hoek (1901-1910, directeur-generaal 1910-1925) hebben zich er voor ingezet de Rijkslandbouwschool zo spoedig mogelijk te brengen op het peil dat de Wet M.O. van 1863 eiste. In feite brachten zij deze school in 1904 op universitair niveau.

F.B. Löhnis, *Landbouw en regeering, Geschiedkundig overzicht van de maatregelen in den loop dezer eeuw in Nederland genomen, ten behoeve van den landbouw*, Groningen, 1895, 111 pp.

P. van Hoek, *Hooger landbouwonderwijs*, 's-Gravenhage, 1906, 102 pp.

Een en ander betreffende de regeeringsmaatregelen in zake den landbouw, 's-Gravenhage, 1907, 212 pp.

P. van Hoek, *Hooger landbouwonderwijs, Vragen van den dag* 24 (1909), pp. 273-303; ook in *Cultura* 21 (1909), pp. 375-400.

P. van Hoek, *Hooger landbouwonderwijs*, 's-Gravenhage, 1917, 61 pp.

De minister van Binnenlandse Zaken A. Kuyper was van de reorganisatieplannen die in 1904 op de afd. Landbouw van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid werden gesmeed, kennelijk niet op de hoogte. Nog op 4 maart liet hij zich in de Tweede Kamer ontvallen: "Ik zal niet uitweiden over de Landbouwschool te Wageningen; maar ik meen toch wel te mogen zeggen, dat men thans vrij eenparig toestemt dat die school een mislukking is geweest, zoowel wat de wijze van opzet betreft, als wat aangaat de resultaten daarvan verkregen"... "Wat mij betreft zou ik dan ook zeer betreuren indien een poging gedaan werd om de Landbouwschool te Wageningen op te voeren tot een school voor hooger

onderwijs; ik zou dit verloren moeite achten; van die school is, wanneer men den weg van hooger onderwijs op wil, krachtens haar oorsprong, niets te maken”.

A. Mayer, Het afbreken der Rijkslandbouwschool door den heer minister Kuyper, *Landbouwkundig Tijdschrift* 12 (1904), pp. 206-208.

Dr. Kuyper en de Rijkslandbouwschool, *Tijdschrift voor Kadaster en landmeetkunde* 20 (1904), pp. 109-112.

Tijdens de behandeling van de begroting van Waterstaat in hetzelfde jaar in de Eerste Kamer bleek echter heel duidelijk in welke richting de gedachten op het ministerie van Waterstaat gingen.

De grondslag voor de definitieve regeling werd gelegd door de Wet van 22 mei 1905 tot wijziging en aanvulling der Hoogeronderwijswet (S. 141), waarvan art. 25 luidde: “Het van Rijkswege te geven hooger landbouw- en handelsonderwijs wordt nader bij de wet geregeld.”

Van Rijkslandbouwschool tot Landbouwhogeschool

Dr. M. Salverda, die in 1873 Staring als inspecteur van het middelbaar landbouwonderwijs en de landbouwscholen was opgevolgd, zag na de oprichting van de Landbouwschool van de tweede trap te Wageningen (1873), als zijn eerste taak de oprichting van de Rijkslandbouwschool. Reeds voor zijn benoeming had hij daarvoor herhaaldelijk gepleit en toen in 1870 het voorstel werd gedaan een koloniale landbouwschool te stichten bij de Polytechnische School te Delft, had hij daarop terstond gerepliceerd, dat deze opleiding thuishoorde bij de op te richten Rijkslandbouwschool.

F.W. van Eeden, Voorstel tot oprigting eener Nederlandsche koloniale school, *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid* 33 (1870), pp. 173-179.

M. Salverda, Opleiding van Indische landbouwers, *De Economist* 1871, pp. 423-426.

Eveneens vóór zijn benoeming tot inspecteur had de minister van Binnenlandse Zaken hem en Dr. O. Pitsch opgedragen een regeling voor het landbouwonderwijs te ontwerpen (*Landbouwcourant* 26 (1872), p. 93, zie echter een andersluidend bericht op p. 97). Dit advies, dat nooit gepubliceerd werd, kan wellicht nieuw licht werpen op de gang van zaken gedurende de jaren voorafgaande aan de stichting van de Rijkslandbouwschool. Bevatte dit advies bijv. het voorstel om een aantal jonge landbouwkundigen in Duitsland te

laten opleiden om snel over bevoegde leraren te kunnen beschikken? Zou hierin ook reeds de wens naar voren zijn gebracht voor de oprichting van een proefstation? Dit laatste verdedigde Salverda in een artikel, waarin hij poneerde dat het op te richten proefstation en de sinds 1856 als particuliere inrichting bestaande proeftuin te Deventer gevoegd zouden moeten worden bij een instelling van landbouwonderwijs, waarbij hij met name aan Wageningen dacht. Dit artikel was duidelijk bedoeld om de publieke opinie rijp te maken voor vestiging van de Rijkslandbouwschool te Wageningen, want daarover had hij reeds in 1874 in het geheim met het gemeentebestuur van Wageningen onderhandeld.

M. Salverda, Onderzoek-stations voor den landbouw, *De Economist* 1875, pp. 299-301, 1026-1029, ook in: *De landbouwschool* 1 (1874-1875), pp. 186-190, 195-197.

Over de proeftuin te Deventer:

J. Wttewaall, Plan tot oprigting van eenen landbouwproeftuin te Deventer, *Landbouwcourant* 10 (1856), pp. 93-95; *De boerengoudmijn* 2 (1856), pp. 97-107, 156-157, 169-170, 195-196.

Geschiedenis van den proeftuin te Deventer, *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid* 26 (1863), pp. 50-56 (bijlagen).

Een gedetailleerd overzicht van het verdere verloop geeft

H.K. Roessingh, Schets van het ontstaan van de Landbouwhogeschool te Wageningen, Van gemeentelijke landbouwschool in 1873 tot Landbouwhogeschool in 1918, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 68 (1974-1975), pp. 173-194.

In september 1875 werden voor het eerst posten voor de vestiging van de Rijkslandbouwschool op de staatsbegroting opgevoerd en zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd. Nadat de oud-leerling van de Landhuishoudkundige School te Groningen, C.J.M. Jongkindt Coninck tot directeur van de school en Prof. Dr. A. Mayer uit Heidelberg tot directeur van het met de Rijkslandbouwschool verbonden proefstation waren benoemd, konden de lessen op 18 september 1876 een aanvang nemen. De officiële opening vond een jaar later, op 11 september 1877, plaats nadat de verbouwingen voltooid waren.

Adres van B. & W. te Wageningen aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal (om de RLS en het proefstation te Wageningen te vestigen), *Landbouwcourant* 29 (1875), pp. 224, 226. Eene blijde en gelukkige tijding, *Landbouwcourant* 29 (1875), pp. 187, 241.

R.W. Boer, De rijks-landbouwschool te Wageningen, *Maandblad*

RIJKS-LANDBOUWSCHOOL

te Wageningen.

Aan belanghebbenden wordt bericht, dat het **EXAMEN VAN TOELATING** zal gehouden worden op **Vrijdag en Zaterdag 15 en 16 September e. k.**, en dat de lessen zullen aanvangen op **Maandag 18 September** des voorm. ten **9 uur**. Gelegenheid tot **inschrijving voor het examen van toelating** bestaat nog tot den **14^{en} e. k.** bij den

Directeur der Rijks-Landbouwschool,
C. J. M. JONGKINDT CONINCK.

Boven: Oproep voor het eerste toelatingsexamen van de Rijkslandbouwschool (Advertentie uit de Landbouwcourant van 7 september 1876).

Onder: C.J.M. Jongkindt Coninck. Eerste directeur van de Rijkslandbouwschool (1876-1885).

Landbouw-onderwijs.

Een paar dagen geleden hebben wij een uitstapje naar *Wageningen* gemaakt. Op ons verlangen zijn ons toen de gebouwen enz. op het *Bassecour* geweest met de aanliggende gronden, een en ander bestemd voor de *Rijkslandbouwschool*, het *Rijksproefstation*, en den *Rijksproeftuin*.

Het hoofdgebouw is kolossaal en maakt bepaald indruk. De er onmiddellijk aansluitende stallen enz. komen zeker goed te pas, terwijl de gronden te zamen eene ruime uitgestrektheid uitmaken. Indien men, zoo dachten wij, ergens een gebouw zou moeten optrekken, werd 't zeker nooit zoo groot, zoo ruim of uit zoo ruime beurs tot stand gebragt, als dat 't welk nu voor school en station bestemd is.

Moge bij de opening, die men zich in September a. s., naar wij vernemen voorstelt, een aanzienlijk aantal zoons van landbouwers van stonde aan dat gebouw betrekken, en de eerste les aan de nieuwe school aan een groot aantal leerlingen kunnen gegeven worden! *Red.*

De *N. Arnk. C.* heeft berigt, dat Dr. Otto Pitsch op 27 Dec. te Apeldoorn eene openbare voordragt over bemesting hield, en schrijft er over: „de toegang was vrij en de lezing werd druk bezocht; zij was zeer interessant.”

Landbouw-Tentoonstelling

TE
WAGENINGEN.

GROOTE FEESTEN

bij gelegenheid der plechtige opening der nieuwe gebouwen

VAN DE

RIJKS LANDBOUWSCHOOL.

Dingsdag 11 September 1877 opening der tentoonstelling ten 10 ure, ten circa half twaalf ure opening der nieuwe gebouwen. Verder muzikuitvoeringen, *Matinée musicale*, *Soirée musicale*, bal, enz. Muzijk der *Nijmeegsche Schutterij* en *Wageningse Harmonie*.

Woensdag 12 September 1877 is de tentoonstelling geopend ten 10 ure, doch wat betreft het *VEE* ten 11 ure. Verder muzikuitvoeringen, optogt, *Matinée* en *Soirée musicale*, bal en groot vuurwerk van wege de gemeente. Muzijk *Arnhemse* Muzijkcorps en *Wageningse Harmonie*.

Op Dingsdag 11 September zullen de sneltreinen die ten 9 ure van *Utrecht* en die ten 5.25 ure van *Arnhem* vertrekken te *Edo* ophouden.

Nog zijn ingekomen twee Zilveren medailles voor *DROOGE TABAK* plus *f* 5.—.

Namens de Reg.-Commissie:

J. VAN GIJTENBEEK, *Voorzitter.*
J. E. DE VOOGT, *Secretaris.*

(1030)

Boven: Uit de *Landbouwcourant* van 6 januari 1876. Onder: *Advertentie* uit de *Landbouwcourant* van 6 september 1877.

voor den Nederlandschen landbouwer 1876, pp. 131-136, 136-141 (Omschrijving van eisen van toelating enz.).

Plegtige en feestelijke opening van de nieuwe gebouwen der Rijkslandbouwschool met daaraan verbonden proefstation te Wageningen, Dingsdag 11 september 1877, *Landbouwcourant* 31 (1877), pp. 185-186, 193-196 (buitengewoon feestnummer!).

C. Honigh, *De landbouw, feestzang*, Wageningen, 1877, 16 pp.

A. Mayer, Herinneringen aan de opening der Rijkslandbouwschool in september 1876, *Landbouwkundig Tijdschrift* 38 (1926), pp. 245-253.

Juridisch gezien voerde de Rijkslandbouwschool haar naam ten onrechte. De Wet op het middelbaar onderwijs van 1863 (art. 20) schreef dwingend de vakken voor, die op de Rijkslandbouwschool gedoceerd moesten worden, maar verschillende van deze vakken waren niet op het lesrooster terug te vinden. In feite was de Rijkslandbouwschool dientengevolge niet een school van de hoogste trap, wat zij had moeten zijn, maar slechts van de tweede trap. De minister gaf dit toe, maar meende dat een landbouwschool van de hoogste trap voorlopig kon worden ontbeerd. Desalniettemin werd de studie voor de afd. B van de zogenoemde Rijkslandbouwschool bekroond met het diploma landbouwkundige!

De Rijkslandbouwschool bestond uit een 3-jarige HBS en twee landbouwopleidingen, nl. een afd. A (3-jarig en aansluitend op de lagere school) voor opleiding van landbouwerszoon en een afd. B (2-jarig, maar reeds van 1879 3-jarig, aansluitend op de 3-jarige HBS), die bestemd was voor een meer wetenschappelijke opleiding. Aan de afd. B werd in 1880 een cursus koloniale landbouw toegevoegd en in 1890 een voorbereidende cursus voor technische ambtenaren bij het boswezen in Nederlands-Indië. Het onderwijs in de bosbouw ving in 1883 aan door opnemng van het vak houtteelt.

Het proefstation werd in 1892 een zelfstandige instelling. Het reglement voor de Rijks Hoogere Burger- en Landbouwscholen (K.B. van 30 augustus 1864, S. 91), dat reeds gewijzigd was bij K.B. van 13 augustus 1873 (S. 121) en van 9 april 1879 (S. 55) bleek geen passende basis voor de Rijkslandbouwschool, waarvoor bij K.B. van 23 juli 1884 (S. 181) een reglement werd vastgesteld (ook in *Landbouwcourant* 38 (1884), p. 289).

C.J.M. Jongkindt Coninck, De rijkslandbouwschool, *Bijblad Landbouwcourant* 14 (1877), kol. 65-70.

Verslag nopens de eindexamens van de landbouwscholen in de

- provincie Gelderland, *Landbouwcourant* 32 (1878), pp. 348-349.
- Rijkslandbouwschool te Wageningen, Algemeene opmerkingen omtrent het onderwijs aan en de eischen van toelating tot de afdeelingen A en B der Rijkslandbouwschool, *Landbouwcourant* 32 (1878), pp. 259-260, 263-264, 268, 272.
- H. de Jong, De rijkslandbouwschool te Wageningen, *Maandblad voor den Nederlandschen landbouwer* 1878, pp. 134-137.
- C.J.M. Jongkindt Coninck, *Een woord naar aanleiding van het gesprokene door den heer K. de Jong te Hoorn, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, in zake landbouwonderwijs*, Wageningen, (1878), 28 pp.
- Een practicus over het onderwijs aan 's Rijks landbouwschool te Wageningen, *Landbouwcourant* 33 (1879), p. 321.
- H. B(os), De rijkslandbouwschool te Wageningen, *Almanak voor landbouwers en veehouders voor het jaar 1879*, pp. 73-80.
- P. Harting, De rijkslandbouwschool te Wageningen, *Eigen Haard* 1880, pp. 450-452, 461-463.
- C.J.M. Jongkindt Coninck, De rijkslandbouwschool te Wageningen, *Eigen Haard* 1882, pp. 316-320.
- Rijkslandbouwschool te Wageningen, 1876-1880, *Landbouwcourant* 36 (1882), p. 161 (o.a. statistiek aantal leerlingen).
- C.J.M. Jongkindt Coninck, *Een woord over de rijkslandbouwschool, aangeboden aan de bezoekers van het XXXVste Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres te Wageningen*, (Wageningen), 1882, 19 pp.
- C.J.M. Jongkindt Coninck, De critiek over de rijks-landbouwschool, *Landbouwcourant* 36 (1882), pp. 57-58.
- Welke zijn de oorzaken van het verschijnsel, dat door de landbouwers uit de noordelijke provinciën betrekkelijk weinig gebruik wordt gemaakt van de rijkslandbouwschool te Wageningen en wat kan er gedaan worden om deze oorzaken weg te nemen? *Landbouwcourant* 38 (1884), pp. 340, 344-345, 349 (= Vraagpunt van het Gen. v. Nijverheid in de prov. Groningen, zie *Handelingen* van dit genootschap 1881-1882, pp. 158-160; 1882-1883, pp. 39-73; 1883-1884, pp. 138-147. Zie ook N.G. Addens, *De 'Vraagpunten' der Groninger Maatschappij van Landbouw, 1852-1941*, Wageningen, 1950, pp. 133, 448).
- J.Th. Cattie, Open brief aan den heer C. Honigh, oud-leraar aan de rijkslandbouwschool te Wageningen, *Het Nederlandsche Tuinbouwblad* 11 (1895), pp. 319-320.

D.R. Mansholt, *Eenige opmerkingen naar aanleiding van het wetsontwerp op de reorganisatie der rijkslandbouwschool*, Veendam, 1895, 18 pp.

Bij K.B. van 10 augustus 1896 (S. 149) kwam een reorganisatie tot stand, waarbij de 3-jarige HBS in een 4-jarige HBS (in hoofdzaak met een leerplan van een 5-jarige HBS) werd omgezet. De afd. A werd omgedoopt tot Landbouwschool, de afd. B verkreeg de naam Hoogere land- en boschbouwschool en als nieuw loot aan de boom ontsprong nu de Tuinbouwschool. Deze laatste sloot aan bij het uitgebreid lager onderwijs en had een 2-jarige cursus, alsmede een 2-jarige vervolgcursus voor een meer wetenschappelijke opleiding. Voor iedere school kwam er een directeur, die tezamen het college van directeuren vormden, waarvan één de titel van hoofddirecteur droeg.

Ofschoon nu bijna alle vakken, die de wet M.O. van 1863 voorschreef, gedoceerd werden, voldeed de school nog steeds niet aan de eisen van de wet. Het onderwijs was nog niet van voldoende niveau om een opleiding te kunnen geven voor de akte B (art. 73 Wet M.O. 1863). Bezitters van het einddiploma van de Hoogere Land- en Boschbouwschool moesten dus nog steeds aan buitenlandse instellingen verder studeren om de akte B te kunnen halen. De gecompliceerde organisatie en het tweeslachtige karakter van de school wreekte zich steeds meer. De school werd "een wespennest, waarin tenslotte niemand meer de hand zou durven steken" (P. van Hoek in *Cultura*, 1909, p. 38).

W.A. Viruly Verbrugge, *Iets over het belang van den tuinbouw in Nederland en over het tuinbouwonderwijs*, Rotterdam, 1881, 121 pp.

J.Th. Cattie, *Tuinbouwonderwijs en eene Rijks-tuinbouwschool*, Apeldoorn, 1891, 24 pp.

Mededeelingen betreffende de opleiding der technische ambtenaren bij het Boschwezen in Nederlandsch-Indië, ('s-Gravenhage), Min. van Koloniën, 1892, 42 pp.

A. Bosch en F.J. Potter, *Landbouwonderwijs voor Nederl. Indië aan de Rijkslandbouwschool te Wageningen, Eenige opmerkingen naar aanleiding van de Mededeelingen betreffende de opleiding der technische ambtenaren bij het Boschwezen in Nederlandsch-Indië, uitgegeven door het Ministerie van Koloniën in Mei 1892, z. pl.*, (1892), 15 pp.

(K.W.) van Gorkom, Reorganisatie van de Rijkslandbouwschool met het oog op Indië, *De Indische Mercur* 15 (1892), pp. 471-472.

- Opmerkingen naar aanleiding van de plannen der regeering betreffende de reorganisatie der Rijkslandbouwschool en de regeling van het tuinbouwonderwijs, *Landbouwkundig Tijdschrift* 3 (1895), pp. 193-223.
- Philanthos, Eene geheele zelfstandige Rijks-tuinbouwschool, *Kritische beschouwingen, Het Nederlandsche Tuinbouwblad* 11 (1895), pp. 325-329.
- J.Th. Cattie, De regeling van het tuinbouwonderwijs, *Het Nederlandsche Tuinbouwblad* 11 (1895), pp. 196-200; zie ook p. 208.
- J.H. Krelage, Tuinbouwonderwijs van Rijkswegen, *Tijdschrift voor tuinbouw* 1 (1895/96), pp. 23-39.
- L.A. Springer, Tuinarchitectuur en tuinbouwonderwijs, *Tijdschrift voor tuinbouw* 1 (1895/96), pp. 49-54.
- H. Bos, Tuinbouwonderwijs, *Tijdschrift voor tuinbouw* 1 (1895/96), pp. 90-110.
- L.A. Springer, De Rijkstuinbouwschool te Wageningen (Verklaringen omtrent den aanleg van het terrein), *Tijdschrift voor tuinbouw* 2 (1896/97), pp. 164-168.
- A.H. Berkhout, De gereorganiseerde Rijkslandbouwschool te Wageningen, *De Indische Mercur* 19 (1896), pp. 642-643.
- H. Bos, Tuinbouw, landbouw, wetenschap, onderwijs, *Tijdschrift voor tuinbouw* 2 (1896/97), pp. 329-364.
- W.B.J. van Eyk, *De opleiding der technische ambtenaren bij het Boschwezen in Neêrlandsch-Indië (1865-1897)*, Amsterdam, 1897, 77 pp.
- Het landbouwonderwijs voor Nederlandsch Indië*, (Notulen van de) *Algemeene vergadering van 17 October 1899* (van het) *Indisch Genootschap*, z. pl. en j..
- F.B. Löhnis, *Exposé de l'organisation de l'enseignement agricole dans les Pays-Bas et des stations agronomiques*, La Haye, 1900, 18 pp.
- A.J. van Schermbeek, *De opleiding tot kultuurman, Eenige losse gedachten in het belang van het grootgrondbezit en van de kultuurontwikkeling*, Zwolle, 1900, 63 pp.
- C.W. Hoffmann, 'De opleiding tot geodeet-kultuurtechnicus aan de Rijkslandbouwschool te Wageningen', *Tijdschrift voor kadaster en landmeetkunde* 17 (1901), pp. 1-18, 179-195.
- Eenige opmerkingen betreffende de organisatie der Rijkslandbouwschool, *Landbouwkundig Tijdschrift* 9 (1901), pp. 449-466.
- J.G. Ridder van Rappard, De Rijkslandbouwschool te Wageningen

gen van 1876 tot 1901, *Meded. en ber. Geldersch-Overijs-
selsche Mij v. Landbouw* 1904, pp. 52-85.

H. Bos, Rijkslandbouwschool te Wageningen, 1876-1901, *Eigen
Haard* 1901, pp. 629-632, 649-652.

Spanjaard, De Rijkslandbouwschool en het hooger onderwijs,
Cultura 14 (1902), pp. 225-229.

C.J. Sickesz, Voldoet de Rijkslandbouwschool te Wageningen
aan de behoefte aan middelbaar- en hooger landbouwonder-
wijs in ons land? *Meded. en ber. Geldersch-Overijs-
selsche Mij v. Landbouw* 1902, pp. 179-191.

H. Schuurman, De Rijkslandbouwschool voor Nederland een
mislukking? *Cultura* 14 (1902), pp. 461-472.

E. Giltay, De inrichting van het onderwijs in plantkunde aan de
Afd. 'Hoogere Land- en Boschbouwschool' van de Rijksland-
bouwschool te Wageningen, *Landbouwkundig Tijdschrift* 12
(1904), pp. 116-136.

Per 1 september 1904 kwam een nieuwe reorganisatie tot stand,
waarbij de 4 verschillende afdelingen uiteengingen en volledige
zelfstandigheid verkregen.

De 4-jarige gemeente-HBS maakte plaats voor een 5-jarige rijks-
HBS. De Landbouwschool zette haar bestaan voort als Rijksland-
bouwschool. De Tuinbouwschool werd Rijkstuinbouwschool en
verloor haar wetenschappelijke cursus; zij werd reeds in 1906 op-
geheven.

De Hoogere Land- en Boschbouwschool tenslotte, werd onder
de naam Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool gereor-
ganiseerd om eindelijk te kunnen voldoen aan de vereisten, die de
Wet M.O. van 1863 had gesteld aan de Rijkslandbouwschool. Bij
deze reorganisatie werd duidelijk aansluiting gezocht bij het onder-
wijs op universitair niveau, ofschoon de Wet van 1863 dit niet
toeliet. De studieduur werd op 3 jaren gebracht en voor hen die
zich verder wilden bekwamen, o.m. voor de akte B, op 4 à 5 jaren.
Er werden 6 studierichtingen ingesteld (Ned. landbouw, koloniale
landbouw, Ned. bosbouw, kol. bosbouw, tuinbouw, landbouw-
scheikunde/landbouwtechnologie). Mede door de oprichting van
verschillende instituten (1 febr. 1903: Suikerlaboratorium; 1 mei
1905: Instituut voor landbouwwerktuigen; 1 januari 1906: Insti-
tuut voor phytopathologie) kwam het onderwijs al spoedig op een
peil, dat de vergelijking met de buitenlandse instellingen kon door-
staan, zodat de RHLTBS nu volgens Van Hoek aanspraak kon
maken op de naam Landbouwhogeschool (Van Hoek, *Hooger land-
bouwonderwijs* 1906, p. 48). Doen alsof maakt het leven aange-

naam: de lessen werden voortaan colleges genoemd en de leerlingen studenten; zij waren, evenals aan de universiteit, niet meer verplicht de colleges te volgen.

///
Nog steeds bestond er naast de hogere RHLTBS een lagere opleiding: de Rijkslandbouwschool. Deze laatste was vooral bedoeld voor zonen van Nederlandse landbouwers, maar kreeg steeds meer leerlingen uit de steden, die zich wilden voorbereiden op een loopbaan in Nederlands-Indië. De leraren moesten derhalve hun aandacht nog steeds verdelen over twee verschillende onderwijsniveaux. Dit ging meer en meer ten koste van de hogere opleiding. Deze onhoudbare toestand leidde tenslotte tot indiening van een suppletoire begroting op 8 maart 1910, waarbij werd voorgesteld de RHLTBS uit te breiden en de Rijkslandbouwschool te splitsen in een Nederlandse en in een Koloniale landbouwschool. De eerste zou te Groningen, de tweede te Deventer moeten worden gevestigd. Tijdens de Kamerdebatten gaf de minister toe dat met dit voorstel werd vooruitgelopen op de beslissing de RHLTBS tot Landbouwhogeschool te verheffen. De gemeenteraad van Utrecht had zich in verband hiermee tot de minister gewend met het verzoek de vestiging van de Landbouwhogeschool ook elders dan in Wageningen mogelijk te maken en had voor dat doel in Utrecht faciliteiten aangeboden. De faculteit der wis- en natuurkunde van de universiteit te Utrecht adviseerde de minister (31 januari 1911) de mogelijkheid te openen bij deze faculteit een opleiding tot 'agronoom' te vestigen. Dientengevolge ging het Kamerdebat in 1911 feitelijk om de vraag: Wageningen of Utrecht? Ook minister Talma zelf was aanvankelijk voor Utrecht geporteerd geweest, tenslotte had de directeur-generaal van de landbouw Lovink hem overtuigd, dat de vestiging in Wageningen in de historische lijn lag. De Kamer deelde in grote meerderheid het standpunt van de minister en daarmee was in feite de toekomstige vestiging van de Landbouwhogeschool te Wageningen beslist.

In 1912 werd de RLS te Wageningen opgeheven en vervangen door de Middelbare landbouwschool te Groningen en de Middelbare koloniale landbouwschool te Deventer.

Reorganisatie der Rijkslandbouwschool te Wageningen, *Tijdschrift voor kadaster en landmeetkunde* 20 (1904), pp. 163-168.

J. van Slooten, De Rijkstuinbouwschool te Wageningen, *Eigen Haard* 1904, pp. 520-524, 541-544.

Rapport in zake tuinbouwonderwijs van de Pomologische Vereniging te Boskoop, (Boskoop, 1905), 16 pp.

- Rapport omtrent de opheffing der Rijkstuinbouwschool te Wageningen en de vestiging eener dergelijke inrichting te Boskoop* (aan de afd. Boskoop der Ned. Maatschappij voor tuinbouw en plantkunde), z. pl., 1905, 14 pp.
- A.J. van Schermbeek, *Gedachten over landbouwonderwijs*, Wageningen (1905), 76 pp.
- (P. van Hoek), *De Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool te Wageningen*, 's-Gravenhage, 1905, 128 pp.
- R.H. Rijkens, De Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool aangeklaagd, *Cultura* 18 (1906), pp. 177-182.
- De Rijkslandbouwschool te Wageningen, *De Indische Gids* 29 (1907), pp. 1884-1890.
- De toekomst in en de opleiding voor de Nederl. Indische cultu- res en het boschwezen*, uitg. Ver. "Studiebelangen", Officieel vertegenw. lichaam der studenten aan de Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool te Wageningen, (Wageningen), (1907), 13 pp.; 1908², 24 pp.; 1909³, 39 pp. en 1910⁴, 39 pp.
- J. Sibinga Mulder, De beteekenis der Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool voor ons Indisch bestuursstelsel, *De Indische Gids* 29 (1907), pp. 1830-1834.
- J. Sibinga Mulder, Het tegenwoordige standpunt van de Javasui- kerindustrie, en in verband daarmee het daarvoor noodige landbouwonderwijs, *Cultura* 19 (1907), pp. 157-175, 237-245; zie ook pp. 343-350, 424-425.
- F.A.F.C. Went, *Plantkunde en landbouw*, Utrecht, 1908, 29 pp. (lezing Prov. Utrechtsch Genootschap).
- P. van Romburgh, Hooger landbouwonderwijs, *De Gids* 1908, 4e dl, pp. 587-592 (contra Went).
- J. Ritzema Bos, Plantkunde en landbouw, naar aanleiding van de rede van Prof. Went in het Utrechtsch Genootschap, *Meded. Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool* 2 (1909), pp. 1-30.
- Landbouwkundige of botanicus (Een adres ingediend bij den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel)*, Wageningen, Ned. Inst. v. Landbouwkundigen, 1909, 11 pp.
- J.H.F. Kiehl, De opleiding voor de cultures, *Cultuurgids* 11 (1909), pp. 1038-1040.
- F.E. Posthuma en E. Snellen, *Rapport over de uitkomsten der enquête naar de meest gewenschte plaats van vestiging der Landbouwbogeschool en de inrichting hiervan*, Utrecht, Ned. Inst. v. Landbouwkundigen, 1910, 12 pp.

Het landbouwonderwijs in Nederland, Algemeene en internationale tentoonstelling van Brussel, 1910, Nederlandsche afdeeling, 's-Gravenhage, 1910, 19 pp. Ook in het Frans verschenen: *L'enseignement agricole dans les Pays-Bas, La Haye, 1910, 16 pp.*

Adres van het Nederlandsch Instituut van landbouwkundigen aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal (in verband met de voorgenomen verplaatsing van de RLS naar Groningen en Deventer), *Cultura* 22 (1910), pp. 330-331.

R.H. Rijkens, Nog eens: landbouwkundigen en plantkundigen, *Cultura* 23 (1911), pp. 3-6 (lezing Went).

J. Sibinga Mulder, Onze Oost als land van toekomst voor onze nederlandsche jongelui, *Vragen van den dag* 26 (1911), pp. 513-534.

Vestiging Landbouwhoogeschool te Utrecht (adres van de Faculteit der wis- en natuurkunde te Utrecht), *Cultuurgids* 13 (1911), pp. 228-235.

Opmerkingen naar aanleiding van het advies van de Faculteit der wis- en natuurkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht in zake hooger landbouwonderwijs, *Cultura* 23 (1911), pp. 115-122.

G.B.C. van der Feen, Hooger en middelbaar koloniaal landbouwonderwijs, *Cultura* 24 (1912) pp. 330-353.

H. ten Oever, Hooger boschbouwonderwijs, *Cultura* 25 (1913), pp. 165-183.

In Wageningen bleef dus nu alleen de RHLTBS. Op 17 mei 1913 diende Talma het wetsontwerp tot regeling van het landbouw- en veeartsenijkundig hooger onderwijs in, waarbij werd voorgesteld de RHLTBS tot Landbouwhogeschool te verheffen. Dit wetsontwerp kwam ten gevolge van een kabinetswisseling en door de oorlogsomstandigheden eerst in 1917 in behandeling. Het wetsontwerp werd nu verdedigd door minister F.E. Posthuma, die persoonlijk aan Utrecht de voorkeur gaf, maar het wetsontwerp van Talma niet had ingetrokken en gewijzigd, omdat hij vreesde dat dan een regeling van het hoger landbouwonderwijs andermaal op de lange baan geschoven zou worden. Ondanks de beslissing van de Kamer in 1911, ging het debat ook nu weer in hoofdzaak over de vraag of de hogeschool te Utrecht of te Wageningen moest worden gevestigd. Tenslotte werd ten gunste van de laatste plaats, conform het wetsontwerp, beslist.

De Wet van 15 december 1917 tot regeling van het hooger landbouw- en hooger veeartsenijkundig onderwijs (S. 700) trad op

9 maart 1918 in werking en daarmee was de Landbouwhogeschool een feit.

- C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof, 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht*, Utrecht, 1971, pp. 279-289.
- J. de Visser, Het bestuur, in: *De Landbouwhogeschool op een keerpunt, Jubileumboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Landbouwhogeschool te Wageningen*, (Wageningen), (1968), pp. 17-26.
- W.F. Eijssvoegel, Het onderwijs, in: *De Landbouwhogeschool op een keerpunt*, pp. 27-48.
- De Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool te Wageningen, Korte geïllustreerde omschrijving van het onderwijs, uitgegeven door den Raad van Bestuur ter gelegenheid van de Algemeene Koloniale Tentoonstelling te Semarang in 1914*, z. pl., (1914), 60 pp.
- Rapport van de Commissie van voorlichting nopens de vraag welke veranderingen behooren te worden aangebracht in de opleiding aan de Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool te Wageningen van de aanstaande ambtenaren bij den dienst van het Boschwezen in Nederlandsch Indië, ten einde die opleiding zooveel mogelijk te doen aansluiten bij de tegenwoordig in Indië aan de boschambtenaren gestelde eischen, ingesteld bij besluiten van den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel en dien van Koloniën*, (1914).
- S.P. Ham, Hooger onderwijs in de koloniale bodemcultuur in verband met het wetsontwerp tot regeling van het landbouwen veeartsenijkundig hooger onderwijs, *Cultura* 26 (1914), pp. 105-118.
- A. Salverda, Waarborgt het wetsontwerp tot regeling van het landbouw- en veeartsenijkundig hooger onderwijs de vorming van bekwame ambtenaren voor het boschwezen in Nederlandsch Oost-Indië? *De Indische Gids* 36 (1914), pp. 650-655.
- L. Broekema, Hooger koloniaal boschbouwonderwijs, *De Indische Gids* 36 (1914), pp. 786-790.
- N. van Poeteren, Hooger tuinbouwonderwijs, *Cultura* 26 (1914), pp. 73-78.
- I. Rietsema, Het tuinbouwonderwijs te Wageningen, *Cultura* 27 (1915), pp. 298-310.
- Z. Kamerling, *De Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool te Wageningen, Open brief aan Zijne Excellentie den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel*, Haarlem, 1915, 56 pp.

- Z. Kamerling, Wat het onderwijs aan de Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool is en wat het zoude kunnen zijn, *De Indische Mercur* 38 (1915), pp. 565-567, 585-587.
- O. Pitsch, Opmerkingen naar aanleiding van de aanvallen van Dr. Z. Kamerling op de Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool, *Meded. Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool* 9 (1916), pp. 149-174.
- H. ten Oever, Regeling van het hooger boschbouwonderwijs, *Tectona* 8 (1915), pp. 641-684.
- J.A. van Riel, De Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool te Wageningen, *Cultura* 28 (1916), pp. 82-84.
- T.A.C. Schoevers, De Landbouwhoogeschool niet te Wageningen? *Cultura* 29 (1917), pp. 130-135.
- Rapport van de commissie van het Nederlandsch Instituut van Landbouwkundigen in zake het landbouwkundig hooger onderwijs* (Tiel, 1917), 35 pp.
- J. Valckenier Suringar, *Eene belangrijke kwestie voor de toekomst der R.H.L.-, T- en B.bouwschool*, Wageningen, (1917), 14 pp.
- T. Polêe, De opening der Landbouwhoogeschool te Wageningen, *Tijdschrift voor kadaster en landmeetkunde* 34 (1918), pp. 1-11.
- V.R.IJ. Croesen, Hooger landbouwonderwijs, *Cultura* 31 (1919), pp. 353-359 (kiest voor Utrecht).
- Gedenkschrift ter berinnering aan de opening van de Landbouwhoogeschool te Wageningen, 9 maart 1918*, Wageningen, 1918, 57 pp.

VIII Middelbaar en lager landbouwonderwijs na 1890

De adviezen van de Landbouwcommissie van 1886 hebben voor de ontwikkeling van het hoogste landbouwonderwijs in ons land vrijwel geen betekenis gehad, omdat de regering een andere weg insloeg. Ook het standpunt van de meerderheid van de commissie, die nog steeds voelde voor de 18e eeuwse gedachte om het landbouwonderwijs op de lagere school te laten beginnen, heeft de regering niet overgenomen.

De overige vormen van landbouwonderwijs kwamen echter dankzij de adviezen van de commissie weldra tot een tot dusver ongekende ontplooiing.

Verzameling van adviezen door de Landbouwcommissie ingesteld bij K.B. van 18 september 1886, no. 28, aan de regering uitgebracht, 's-Gravenhage, 1891.

F.B. Löhnis, *Landbouw en regeering, Geschiedkundig overzicht van de maatregelen in den loop dezer eeuw in Nederland genomen, ten behoeve van den landbouw*, Groningen, 1895. *Een en ander betreffende de regeeringsbemoeiingen in zake den landbouw*, 's-Gravenhage, 1907.

Beknopt overzicht van het landbouwonderwijs in Nederland, 's-Gravenhage, 1909.

Staatszorg voor den landbouw, 's-Gravenhage, Directie van den Landbouw, 1913.

R.H. Rijkens, Landbouwonderwijs, in: *De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913*, 's-Gravenhage, (1913), speciaal pp. 113-130.

F.B. Löhnis, Vakscholen voor den landbouw, *De Economist* 1889, pp. 553-561.

Enige landbouwmaatschappijen hadden in het laatste kwart van de 19e eeuw een functionaris in dienst genomen, die met verschillende benamingen als wandelleraar, landbouwleraar en landbouwconsulent werd aangeduid. De Landbouwcommissie adviseerde nu van

Rijkswegen landbouwlerearen aan te stellen, die een belangrijke taak zouden moeten krijgen o.a. bij het landbouwonderwijs, opleiding van onderwijzers voor de lagere landbouwakte en bij het toezicht op proefvelden en proeftuinen, die eveneens op voorstel van de commissie zouden moeten worden aangelegd. Deze voorstellen werden integraal overgenomen.

Op 21 april 1890 trad Dr. A.M. Prins als eerste rijkslandbouwleraar in dienst; hem werd Gelderland en Overijssel als ambtsgebied aangewezen. De landbouwconsulent van de Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw ging in 1891 en die van de Maatschappij van Landbouw in Limburg in 1895 in 's Rijks dienst over. Daarna werden ook voor de andere provincies rijkslandbouwlerearen benoemd. De eerste rijkstuinbouwleraar werd in 1896 in Zuid-Holland aangesteld (C.H. Claassen).

De benoeming van rijkszuivelconsulenten zou nog langer op zich laten wachten, vermoedelijk omdat de landbouworganisaties reeds vroeg zuivelconsulenten in dienst hadden. De eerste zuivelconsulent in Nederland, Dr. K.H.M. van der Zande, werd in 1889 door de Friesche Maatschappij van Landbouw benoemd.

J.J. Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, II, Leeuwarden, 1952, pp. 251-253.

Daarna volgden de andere landbouworganisaties in snelle opeenvolging met de aanstelling van zuivelconsulenten, zodat in 1900 in alle provincies een zuivelconsulent werkzaam was. Hun rechtspositie was nogal ambivalent. Enerzijds waren zij geen rijksambtenaar, maar in dienst van de landbouworganisaties, anderzijds waren zij evenmin direct ondergeschikte functionarissen van deze organisaties. Voor hun salariering gaf de overheid subsidie, waarbij als voorwaarde werd gesteld dat zij hun werkzaamheden (zowel in opdracht van de landbouwmaatschappijen als van de overheid) moesten verrichten volgens een door die overheid goedgekeurde instructie. Verschillende landbouworganisaties zagen geen kans uitsluitend met een overheidssubsidie hun zuivelconsulenten te salarieren, zodat ook subsidies voor dit doel werden gevraagd bij provinciale besturen, zuivelfabrieken enz. De onafhankelijkheid van de zuivelconsulenten kwam daardoor in gevaar, bovendien was hun positie minder aantrekkelijk door het ontbreken van een goede pensioenregeling. Daarom werden de zuivelconsulenten vanaf 1913 geleidelijk tot rijksambtenaar benoemd.

Vakscholen

Het eerste advies dat de Landbouwcommissie van 1886 op het gebied van het onderwijs uitbracht, had betrekking op de wenselijkheid van subsidiëring van vakscholen. Dit geschiedde naar aanleiding van een adres van de Friesche Maatschappij van Landbouw, waarin subsidie werd gevraagd voor een op te richten zuivelschool, en van een adres van de Maatschappij van Weldadigheid te Frederiksoord voor de oprichting van een bosbouwschool. Ook verschillende pogingen, die door de Hollandsche Maatschappij van Landbouw op dit terrein waren gedaan, werden door de commissie in haar overwegingen betrokken.

De commissie adviseerde, in afwachting van de nadere regeling van het landbouwonderwijs in zijn gehele omvang, prioriteit te verlenen aan subsidiëring van vakscholen, die op particulier initiatief zouden worden opgericht. Voorwaarde zou moeten zijn, dat de initiatiefnemers tenminste 50% van de oprichtings- en exploitatiekosten voor hun rekening namen; de overige kosten zouden dan van staatswege moeten worden aangevuld.

Langs deze weg werden vanaf 1889 de volgende vakscholen (ik volg de terminologie van die dagen) gesteund. De scholen zijn, voor zover zij thans nog bestaan, in de loop der jaren uitgegroeid tot scholen van middelbaar of hoger landbouwonderwijs.

1. Gerard Adriaan van Swieten Tuinbouwschool te Frederiksoord. Deze school werd op 25 september 1884 geopend en diende aanvankelijk uitsluitend voor het opleiden van jongelui van de Maatschappij van Weldadigheid tot tuinlieden; de cursus duurde 3 jaar en sloot aan bij het lager onderwijs. Weldra kwam het grootste gedeelte van de leerlingen van buiten de Maatschappij. Naast theoretisch onderwijs, werd ook praktijkonderwijs gegeven. De school werd sinds 1902 door het Rijk gesubsidieerd.

(F.B. Löhnis, e.a.), *Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der G.A. van Swieten-Tuinbouwschool*, z. pl., (1909), 94 pp.

Vereeniging van oud-leerlingen der Gerard Adriaan van Swieten Middelbare Tuinbouwschool, 1899-1949, Jubileumuitgave ter herinnering aan het vijftigjarig bestaan, Frederiksoord, 1949, 94 pp.

2. Gerard Adriaan van Swieten Boschbouwschool te Frederiksoord. Deze school heeft bestaan van 1887-1902 en gaf een opleiding voor bosbazen, boswachters en opzichters (aanvankelijk 2-, later 3-jarig). De school werd bij gebrek aan leerlingen opgeheven.

3. Gerard Adriaan van Swieten Landbouwschool te Frederiksoord. Deze school met 2-jarige opleiding voor aanstaande landbouwers heeft bestaan van 1889-1901. Aan de school was een proeftuin en een proefveld verbonden.

4. Ambulante Zuivelschool der Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw. Op boerderijen in verschillende plaatsen werden gedurende de jaren 1889-1897 praktijklessen gegeven voor vrouwen en meisjes in het boter en kaas maken. De school had voor dit doel de beschikking over de nieuwste gereedschappen op zuivelgebied (methode Swartz).

De resultaten verkregen door de z.g. 'Ambulante Zuivelschool' der Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw, *Verslag 44e Ned. Landhuishoudkundig Congres 1891*, Zwolle, pp. 136-141, 195-196.

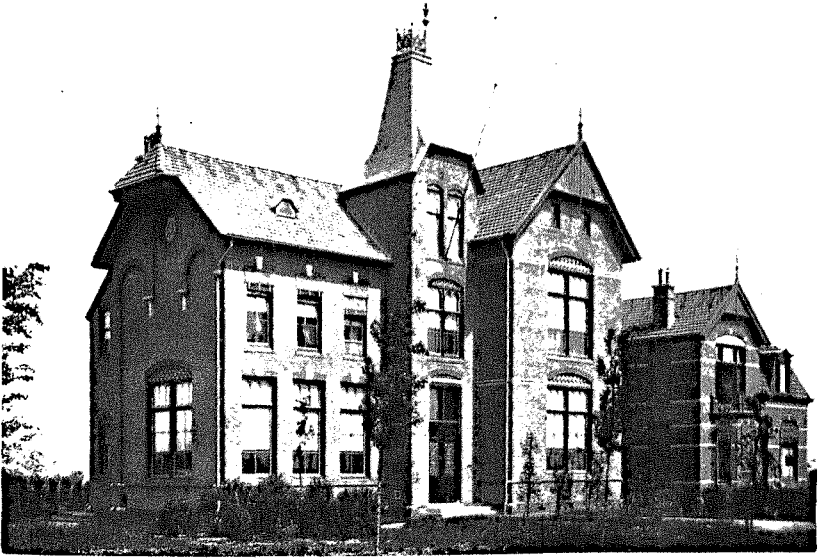
5. Zuid-Hollandsche leerhoeve voor Zuivelbereiding te Oudshoorn. Na verschillende mislukte pogingen in Noord- en Zuid-Holland tot oprichting van een zuivelschool, werd tenslotte in 1889 deze "leerhoeve" geopend. De subsidies van Rijk en Provincie (elk f 3.000,—) waren van ondergeschikte betekenis in vergelijking met de bedragen, die Mr. D. Visser van Hazerswoude uit private middelen voor de school beschikbaar stelde. Toen hij plotseling overleed, moest de school dan ook worden opgeheven (1892).

E. Warmolts, Een vakschool voor zuivelbereiding (in Zuid-Holland), *Landbouwcourant* 38 (1884), pp. 209-210.

Adres van Mr. J.P. Amersfoordt aan Provinciale Staten van Noord-Holland, *Landbouwcourant* 38 (1884), p. 355 (biedt de Badhoeve aan voor oprichting van een zuivelschool).

R.H. Rijkens in: *De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913*, 's-Gravenhage, (1913), p. 125.

6. Zuivelschool te Bolsward. Reeds in 1866 had de Friesche Maatschappij van Landbouw een adres gericht tot de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid over het oprichten van een zuivelschool te Bolsward, evenwel zonder resultaat. In 1887 richtte de Friesche Maatschappij de Vereeniging voor vakonderwijs in de zuivelbereiding in Friesland op, die op 1 december 1889 een zuivelschool in Bolsward opende. De vestiging te Bolsward was een gevolg van een royale bijdrage in de exploitatiekosten, die door het gemeentebestuur was toegezegd. Doel van de school was zowel jongens als meisjes op te leiden tot goede zuivelbereiders. De cursus duurde aanvankelijk slechts 3 maanden. Na het verkrijgen van een rijkssubsidie in 1894 werd de cursus tot 6 maanden uitgebreid, zodat men zich ook, al was 't gebrekkig, kon voorbereiden op de

De Rijkszuivelschool met directeurswoning te Bolsward (ca. 1907).

functie van beheerder van een zuivelfabriek. Deze school werd in 1900 opgeheven.

Aangezien een inrichting voor vakonderwijs niet gemist kon worden, werd van overheidswege op 1 oktober 1904 een nieuwe school te Bolsward geopend, de Rijkszuivelschool. De opleiding werd nu gericht op de vorming van directeuren van zuivelfabrieken en de eisen werden dienovereenkomstig verzaamd. De leertijd was aanvankelijk 1½ jaar en werd in 1908 tot 2 jaren verlengd (K.B. van 16 juni 1908, S. 198).

De a.s. te Bolsward tot stand te brengen zuivelinrichting (Adres van de Friesche Maatschappij aan de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid), *Landbouwcourant* 40 (1866), p. 378.

Verslag van het landbouwonderwijs over 1904/1906 (Versl. en Meded. Dir. v.d. Landbouw, 1907, no. 1), pp. 50-54.

J.J. Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, II, 1952, pp. 247-251.

J.A. Geluk, Bij het 60-jarig bestaan der Rijkszuivelschool te Bolsward, *Misset's zuivel* 70 (1964), pp. 1042-1049.

7. Boschbouw cursus van de Nederlandsche Heidemaatschappij. Deze cursus werd in 1902 in het leven geroepen, omdat er door de opheffing van de G.A. van Swieten Boschbouwschool in hetzelfde jaar geen gelegenheid meer was om lager bosbouw personeel op te leiden. Zowel de Heidemaatschappij als het Staatsbosbeheer hadden door uitbreiding van de werkzaamheden grote behoefte aan geschoold lager personeel. De cursus bestond uit twee opleidingen: een afdeling A voor elementair onderwijs t.b.v. aanstaande bos- en werkbazen, alsmede voor boswachters, en een afdeling B voor opleiding van opzichters. Het onderwijs van de afd. A sloot aan bij de lagere school, voor het volgen van de afd. B was een vooropleiding aan een 3-jarige HBS noodzakelijk. Gedurende 2 winterhalfjaren werd theoretisch onderwijs gegeven; praktisch onderwijs ontvingen de leerlingen gedurende de overige maanden van het jaar op de werken van de Heidemaatschappij en het Staatsbosbeheer.

W.H. Wisselink, De cursus der Nederlandsche Heidemaatschappij, in: *Gedenkboek der Nederlandsche Heidemaatschappij 1888-1913*, z. pl. (1913), pp. 181-191.

C. Smits, De cursus der Nederlandsche Heidemaatschappij, 1903-1953, *Tijdschrift Nederlandsche Heidemaatschappij* 64 (1953), pp. 169-201.

Land- en tuinbouw cursussen

De verschillende particuliere landbouw cursussen, die in de 19e eeuw tot stand waren gekomen, waren steeds ter ziele gegaan door gebrek aan geld. De Landbouw commissie van 1886 achtte de cursussen echter een goed middel voor verspreiding van landbouwkennis. Zij adviseerde de oprichting daarvan, evenals tot dusver, in eerste instantie over te laten aan het particulier initiatief. Indien een cursus echter aan bepaalde door de overheid te stellen eisen voldeed, zou dit voortaan tot consequentie moeten hebben, dat de cursus voor de helft uit 's Rijks middelen werd gefinancierd. Aldus geschiedde. In 1891 werd een aanvang gemaakt met de subsidiëring van landbouw cursussen. Het onderwijs aan de landbouw cursussen werd opgedragen aan onderwijzers die in het bezit waren van de akte landbouwkunde, die soms werden bijgestaan door veeartsen en andere deskundigen. Het onderwijs omvatte beginselen van natuur- en scheikunde, plant- en dierkunde, de kennis van de grond, grondbewerking en -verbetering, algemene en bijzondere plantenteelt, algemene en bijzondere veeteelt, zuivelbereiding en bemestingsleer. Het onderwijs aan de tuinbouw cursussen werd opgedragen aan onderwijzers in het bezit van de akte tuinbouwkunde, die konden worden bijgestaan door practici. Om tot de cursussen te worden toegelaten moesten de leerlingen de leeftijd van 15 jaar bereikt hebben. Het onderwijs werd gedurende ten minste 2 winterhalfjaren gegeven (144-225 uren). In de winter van 1912-1913 bedroeg het aantal landbouwwinter cursussen 406 en dat der tuinbouw cursussen 120.

Daarnaast werden in 1903 land- en tuinbouw cursussen voor volwassenen ingesteld, voorts cursussen voor onder de wapenen zijnde miliciens (1905), in paarden- en veekennis (de eerste in 1893 vanwege het Genootschap ter Bevordering van den Landbouw in Drenthe) en in hoefbeslag (sedert 1885).

Bovendien werden nog subsidies verstrekt voor voordrachten en cursussen, die vanwege landbouwverenigingen werden gehouden, zoals de Vereeniging Landbouwonderwijs te Middelharnis (opgericht in 1893), die een eigen landbouwconsulent had aangesteld, De Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde, die over twee wandelleraren (de laatsten die deze functie-aanduiding droegen) beschikte en de Vereeniging ter bevordering van de Bijenteelt in Nederland, die sinds 1901 een consulent in dienst had.

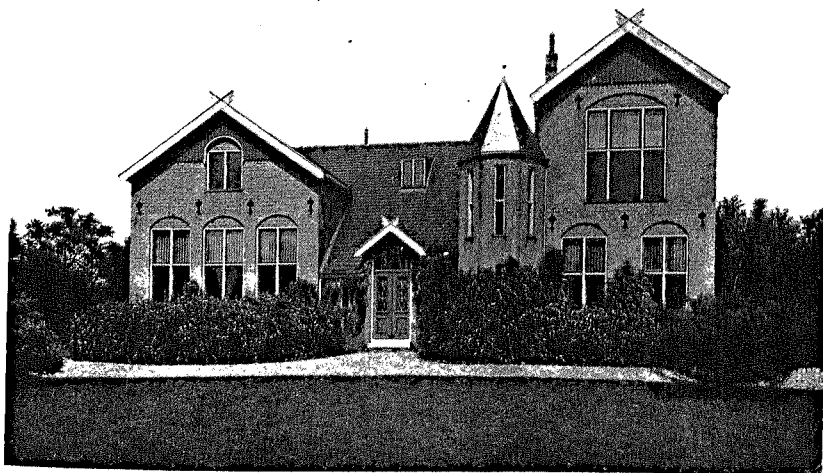
Naast de aan het begin van dit hoofdstuk genoemde literatuur raadplege men:

- H. Heukels, *Ons lager landbouwonderwijs, Vragen des tijds*, 1e deel, 1889, pp. 120-134.
- T.O. Retikus, *Landbouwonderwijs, Een woord aan allen die belang hebben of belangstellen in dit onderwijs*, (Winterswijk), z.j., (ca. 1890), 21 pp.
- A. Rauwerda, *Lager landbouwonderwijs, Vragen des tijds*, 1e deel (1893), pp. 52-72.
- C.H. Claassen, *De tuinbouw en het tuinbouwonderwijs te Aalsmeer, Tijdschrift voor tuinbouw* 1 (1895/96), pp. 232-242.
- C.H. Claassen, *De eerste rijkstuinbouwwintercursus in Nederland, Tijdschrift voor tuinbouw* 4 (1898/99), pp. 16-26 (Boskoop).
- F.B. Löhnis, *Lager tuinbouwonderwijs, Tijdschrift voor tuinbouw* 4 (1898/99), pp. 188-194.
- J.H. Edelman, *De 'hulpvakken' op wintercursussen, Cultura* 18 (1906), pp. 725-734.
- A.N. Zwiers, *Op welke wijze kan het onderwijs aan de landbouwwintercursussen worden ingericht, ten einde zoo praktisch mogelijk te zijn? Cultura* 19 (1907), pp. 18-21.
- Rapport betreffende het onderwijs aan de tuinbouwcursussen* (uitgebracht aan het Hoofdbestuur van de Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde), z. pl., (1912), 86 pp.
- K.H.M. van der Zande, *Herhalingsonderwijs te platten lande en landbouwonderwijs, Vragen van den dag* 30 (1915), pp. 30-44.
- G. den Eerzamen, *De zorg voor het landbouwonderwijs op Goeree en Overflakkee in de loop der tijden, Jaarboek Wetenschappelijk Genootschap voor Goeree en Overflakkee* 7 (1952), pp. 49-98.
- G. Veenstra, *De geschiedenis van een geslacht*, ('s-Gravenhage), 1972, pp. 83 e.v.

Rijkslandbouwwinterscholen en andere middelbare scholen

De instelling van landbouwwinterscholen was de zoveelste gedachte op landbouwonderwijsgebied die in de 19e eeuw van Duitsland werd overgenomen. Dit schooltype was daar in de jaren 70 reeds zeer verbreid. In de *Landbouwcourant* werd hierop herhaalde malen geattendeerd, maar vóór de depressie van de jaren 80,

De Rijkstuinbouwwinterschool te Aalsmeer (ca. 1907).

onthield de regering zich zo veel mogelijk van overheidszorg voor het landbouwwonderwijs, omdat het te veel geld zou kosten.

De landbouwwinterscholen in Rijnpruisen ter navolging voor Nederland, waar het lager landbouwwonderwijs nog maar steeds braak ligt, *Landbouwcourant* 36 (1882), p. 26.

De land- en tuinbouwwinterscholen hebben hier te lande tenslotte hun ontstaan te danken gehad aan een advies van de Landbouwcommissie van 1886.

De eerste rijkslandbouwwinterscholen werden opgericht in 1893 (Goes en Groningen), daarna volgden Sittard (1895), Dordrecht en Schagen (1896) en Leeuwarden (1897). De eerste rijkstuinbouwwinterscholen werden geopend in Naaldwijk (1896), Aalsmeer en Tiel (1897) en Boskoop (1898). Deze scholen waren bestemd voor leerlingen van 16 jaar en ouder en hadden ten doel aankomende land- en tuinbouwers de nodige theoretische kennis van hun bedrijf te verstrekken. De lessen werden gegeven gedurende twee winterhalfjaren en werden afgesloten met een examen.

Als dochters van de Rijkslandbouwschool te Wageningen werden in 1912 de Middelbare Landbouwschool te Groningen en de Middelbare Koloniale Landbouwschool te Deventer geopend, beide met 3-jarige cursus aansluitend op een vooropleiding gelijkstaande met die van een 3-jarige HBS.

Voor nadere gegevens over beide schooltypen raadplege men de volgende gedenkboeken (gerangschikt volgens plaats van vestiging).

Landbouwscholen

R.K. Landbouwwinterschool 1914-1956, R.K. Middelbare Landbouwschool 1957-1964 (te Boxtel), (Tilburg), (1965), 92 pp.

Gedenkboek aangeboden bij het vijf en twintig jarig bestaan der Middelbare Koloniale Landbouwschool te Deventer op 16 september 1937, Deventer, 1937, 191 pp.

Gedenkboek der Rijkslandbouwwinterschool te Dordrecht over de jaren 1896-1946, uitgegeven naar aanleiding van de herdenking van het 50-jarig bestaan der school op 16 december 1946, z. pl., (1946), 135 + 7 pp.

J. Borhuis, J. van Reeden en A.J. Tukker, *In vogelvlucht, Uitgave ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Rijks Middelbare Landbouwschool te Emmen*, Meppel, (ca. 1967), 166 pp.

75 jaar Rijks middelbaar land- en tuinbouwwonderwijs te Goes, 1893-1968, Goes, (1968), 106 pp.

(J. Heidema), *Gedenkboek der Rijkslandbouwwinterschool te*

- Groningen over de jaren 1893-1918, uitgegeven naar aanleiding van de berdenking van het 25-jarig bestaan der school op den 18den oktober 1918, Groningen, 1919, 95 pp.
- Gedenkboek der Rijkslandbouwwinterschool te Groningen over de jaren 1893-1953 en van de Vereniging van oud-leerlingen der Rijkslandbouwwinterschool te Groningen over de jaren 1904-1954, z. pl., (1955), 185 pp.
- J.W. van den Bosch en R.B. ter Veld, e.a., Gedenkboek Jan Heidemascchool, Middelbare Landbouwschool te Groningen, 1893-1968, Groningen, 1969, 230 pp.
- Gedenkboek van de Middelbare Landbouwschool te Groningen over de jaren 1912-1937, uitgegeven naar aanleiding van de berdenking van het 25-jarig bestaan der school op 15 oktober 1937, Groningen, 1938, 99 pp.
- Gedenkboek van de Middelbare Landbouwschool te Groningen over de jaren 1912-1947, uitgegeven naar aanleiding van de berdenking van het 35-jarig bestaan van de school op 17 oktober 1947, Groningen, 1948, 109 pp.
- Gedenkboek Rijks Hogere Landbouwschool te Groningen, 1912-1962, Groningen, 1962, 134 pp.
- (A.J. Valkeman), Gedenkboek bij het 50-jarig bestaan van de Rijks Middelbare Landbouwschool te Hengelo-O, 1917-1967, z. pl., (1967), 112 pp.
- Rijkslandbouwwinterschool te Leeuwarden, 1897-1922, z. pl., (1922), 24 pp.
- Rijkslandbouwwinterschool te Leeuwarden, 1897-1937, (Leeuwarden), (1937).
- Rijkslandbouwwinterschool te Leeuwarden, 1897-1947, (Leeuwarden), (1947), 44 pp.
- J.J. Keestra, Rijks Middelbare Landbouwschool te Leeuwarden, 1897-1972, Leeuwarden, 1972, 40 pp.
- Gedenkboek bij het vijftig jarig bestaan van de Rijks Middelbare Landbouwschool te Meppel op 1 november 1959, 1909-1959, Meppel, (1959), 99 pp.
- Gedenkboek 1914-1964 ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Vereniging voor Landbouwonderwijs te Roermond, z. pl., (1964), 178 pp.
- G.J. Lienesch, De Rijkslandbouwwinterschool te Schagen van 1896-1936, Jaarboek Alg. Bond van oud-leerlingen van inrichtingen voor middelbaar landbouwonderwijs, 1937, pp. 162-166.
- De Rijkslandbouwwinterschool te Utrecht, 1914-1939, uitge-

- geven naar aanleiding van de herdenking van het 25-jarig bestaan der school op 10 oktober 1939, z. pl. en j., 42 pp.
- Gedenkboek van de Rijkslandbouwwinterschool te Veendam, 1904-1929*, (Wildervank), (1929), 73 pp.
- Gedenkboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de R.L.W.S. Jan Kokschool, Veendam, 1904-1954*, 's-Gravenhage, 1955, 120 pp. Zie ook:
- J. Kok, *Grepen uit het verleden van de landbouw in de Groninger Veenkoloniën*, Wageningen, 1948, pp. 140-144.
- Rijkslandbouwwinterschool, Rijks Middelbare Landbouwschool, Zutphen, Gedenkboek 1907-1957*, Zutphen, (1957) 107 pp.

Tuinbouwscholen

- Rijks Middelbare Tuinbouwschool Aalsmeer, 1897-1972*, Aalsmeer, (1972), 104 pp.
- Rijkstuinbouwschool te Boskoop, 1898-1923, Gedenkboek ter herinnering aan het 25-jarig bestaan der Rijkstuinbouwschool te Boskoop*, z. pl. (1923), 72 pp.
- Gedenkboek 1898-1938 ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan der Rijkstuinbouwschool te Boskoop*, z. pl., (1939), 40 pp. Zie ook Jubileumnummer *Arboretura* nov. 1938.
- Gedenkboek Rijks Middelbare Tuinbouwschool te Hoorn, ter gelegenheid van het 50 jaar bestaan*, Hoorn, 1963, 26 pp.
- Rijks Middelbare Tuinbouwschool voor de bloembollenteelt (te Lisse), 50 Jaar Tuinbouwschool, 1911-1961*, Lisse, 1961, 87 pp.
- Huis te Lande (te Rijswijk), 16 september 1907-1932*, z. pl. en j., 39 pp.
- Vijftig jaar "Huis te Lande", tuinbouwschool voor meisjes, Rijswijk Z.H., 1907-1957*, z. pl., (1957), 44 pp.
- H. Veendorp, *Uit de geschiedenis van het tuinbouwonderwijs, Mededelingen Directeur van de Tuinbouw* 15 (1952), pp. 927-937.

Landbouwhuishoudonderwijs

Over landbouwonderwijs voor aanstaande boerinnen werd bij alle discussies over het landbouwonderwijs in de vorige eeuw pas laat gerept. In de jaren 60 van de vorige eeuw verschenen plotseling vele artikelen over 'de invloed van de vrouw op den landbouw' (*Magazijn voor landbouw en kruidkunde* 1862, pp. 53-57; *De boe-*

rengoudmijn 8 (1862), pp. 138-139, 197-198, 294-298; *Landbouwcourant* 20 (1866), pp. 53-54, 62, 86-87, 95-96, 109, 129; 25 (1871), p. 38).

Op het Landhuishoudkundig Congres van 1865 brak Mevrouw A.M.M. Storm-van der Chijs een lans voor landbouwonderwijs voor vrouwen, terwijl dit onderwerp eveneens ter sprake kwam op een vergadering van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw in 1881 te Schagen. Men dacht in dit verband slechts aan de taak van de vrouw in het bedrijf, vooral als producente van boter en kaas. De eerste landbouwscholen waaraan vrouwen en meisjes werden toegelaten, waren dan ook de Zuivelschool te Bolsward en de Ambulante Zuivelschool van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw.

Gedurende de jaren 1906-1908 werd door een landbouwonderwijzer te Groenlo onder auspiciën van de plaatselijke landbouwvereniging de eerste cursus in de landbouwkunde voor boerendochters gehouden.

Landbouwhuishoudonderwijs werd aan het einde van de 19e eeuw reeds gegeven in Denemarken, Duitsland en België. Het schijnt dat de verschijning van het boek van de Belgische hoofdinspecteur van de landbouw P. de Vuyst, *De maatschappelijke rol der boerin*, dat in 1907 verscheen de stoot heeft gegeven tot de oprichting van landbouwhuishoudscholen in ons land. Dit boek werd uitvoerig in de *Landbouwcourant voor de Veenkoloniën* besproken door de directeur van de Rijkslandbouwwinterschool te Veendam, J. Kok, die zich een warm voorstander van dit onderwijs toonde, evenals G.A. Vorsterman van Oyen. Waarschijnlijk heeft het enthousiasme van Kok er toe bijgedragen, dat, toen de Directie van den Landbouw met dit onderwijs een proef wilde nemen, de Rijkslandbouwwinterschool te Veendam in 1909 werd belast met het verzorgen van een 2-jarige 'cursus voor meisjes', die gedurende de zomermaanden werd gegeven.

Het landbouwhuishoudonderwijs werd zowel door de Directie van den Landbouw als door de landbouwmaatschappijen gestimuleerd en weldra kwamen er vele cursussen en scholen voor 'vakonderwijs aan de vrouwelijke landbevolking'.

In 1913 werd de Rijkslandbouwhuishoudschool 'Rollecate' te Den Hulst a/d Dedemsvaart geopend voor het opleiden van landbouwhuishoudleressen. In 1919 werd het landbouwhuishoudonderwijs onder de wet op het nijverheidsonderwijs gebracht en ressorteerde sindsdien niet meer onder de Directie van den Landbouw.

Kookles van een cursus in landbouw-huishoudonderwijs (ca. 1913).

Het meest volledige overzicht van de ontwikkeling van het landbouwhuishoudonderwijs (met uitgebreide literatuurlijst) geeft

G.G. Smit (m.m.v. C. Wilkeshuis), *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland, Ontstaan, ontwikkeling en betekenis, 1908-1965*, 's-Gravenhage, 1966, 217 pp.

Zie verder:

J.P. Amersfoort, Landbouwonderwijs voor vrouwen, *De huisvrouw* d.d. 12 maart 1881 en *Landbouwcourant* 35 (1881), pp. 308-321.

De opleiding van Nederlandsche meisjes aan een melkerijschool in het buitenland, *Landbouwcourant* 35 (1881), p. 101.

G.A. Vorsterman van Oyen, De vrouw in het landbouwbedrijf, *Zeeuwsch Landbouwblad* d.d. 11 juni 1908.

Verslag der Commissie benoemd door het bestuur der Vereeniging tot Ontwikkeling van den Landbouw in Hollands Noordkwartier tot het beramen van plannen betreffende het geven van onderwijs aan boerendochters, z. pl. en j. (1910), 28 pp.

D.R. Mansholt, J. Heidema en J. Bs. Westerdijk, *Landbouwhuishoudonderwijs voor de vrouwelijke landbevolking*, Groningen, (1910), 42 pp.

Staatszorg voor den landbouw, 's-Gravenhage, Dir. v.d. Landbouw, 1913, pp. 60-67.

J.N. van Hesteren, De Nederlandsche boerin en haar toekomst, *Vragen van den dag* 30 (1915), pp. 417-430.

A.A. Doornbosch, 1909-1959: 50 Jaar landbouwhuishoudonderwijs te Veendam, *Het landbouwhuishouden* 13 (1959), pp. 4-11. Zie ook: J. Kok, *Grepen uit het verleden van de landbouw in de Groninger Veenkoloniën*, Wageningen, 1948, pp. 147-148.

25 Jaar Landbouwhuishoudonderwijs, 1913-1938, Deventer, (1938), 87 pp.

15 Jaar Landbouwhuishoudonderwijs aan "Nieuw-Rollocate", 1938-1953, Supplement van het gedenkboek (1913-1938), bij het veertigjarig jubileum, Deventer, (1953), 55 pp.

Het gouden gedenkboek van Nieuw-Rollocate, (Deventer), (1964), 51 pp.

Register van persoonsnamen

- Aarsen, A. 15
Aartsen, L. 18
Adama van Scheltema, C.S. 51
Addens, N.G. 11, 24, 26, 33, 39, 45,
115, 124
Albada, B.L. van 72
Allershof, E. 60, 66, 80, 81
Alphen, H. van 15
Amersfoordt, J.P. 20, 32, 33, 41,
49, 52, 79, 87, 136, 147
Andreae, D.J. 107
Anslijn, P.D. 51
Augustijn, J.A. 70
- Baars, W.A. 69
Baarschers, H. 65, 67, 72, 73, 110
Backer, J.C. 72
Baert, J. 11, 18, 26
Ballot, J.C. 39, 46, 47, 52
Baumhauer, M.M. von 51
Beckmann, J. 17
Begram, W.C.M. 92, 93
Bemmelen, J.M. van 97, 101
Benthem Reddingius, G. 16
Berg, J. van den 54
Berghuis, S. 85, 86
Bergsma, C.A. 26, 64
Berkhout, A.H. 126
Beste, C.N. de 74
Beucker, I.J. de 53, 56, 59
Beyer, H. 15
Bleeker, S. 84
Blink, H. 115
Bloem, A. 98, 110
- Blijham, G. 73
Boeke, Jb. 37, 40, 42, 43, 80, 100,
101
Boer, R.W. 37, 79, 81, 120
Boerma, N.J.A.F. 22
Boon Mesch, A.H. van der 34
Borgesius, H.G. 65, 98
Borgesius, T. 41
Borhuis, J. 142
Bos, H. 124, 126, 127
Bosch, A. 125
Bosch, I.G.J. van den 31, 32, 33, 34,
56, 70
Bosch, J.W. van den 143
Bosker, H. 52
Bosman, (J.M.H.?) 73
Bouman, H. 72
Bouman, P.J. 33, 56, 76
Bouman, 51
Bouwman, L. 72
Brakell van den Eng, F.L.W. v. 36, 52
Brander Tz., D. 59
Brec, L.W. de 21
Brinkman, 67
Broekema, L. 103, 131
Brouwer, P. 78
Brouwer, W.D. 10
Bruchhausen, A. 18
Brug, S.L. 72
Bruggen, J.J.L. van der 35
Bruins, L.H. 21
- Cattie, J.Th. 80, 124, 125, 126
Claassen, C.H. 134, 140

- Claessens, Th.J.A.H. 58
 Clercq, C.E. de 52
 Corten, F.R. 58, 59, 60
 Coster, D.J. 87
 Croesen, V.R.IJ. 132
 Crok, C. 54
 Cuperus, S. 15
- Daele, H. van 77
 Doornbos, J. 74
 Doornbosch, A.A. 147
 Dorgelo, J.D. 23
 Dresselhuis, J. ab Utrecht 32
 Driessen, P. 23
 Dros, G. 73
- Edelman, J.H. 83, 140
 Eeden, F.W. van 41, 119
 Eerzamen, G. den 140
 Eigenberg, H.J. 88
 Eitle, H. 89
 Engelberts, E. 34
 Engelen, C. van 16
 Enklaar, E.C. 31, 35, 36, 37, 40, 43,
 47, 51, 63, 64, 67, 69, 70, 71, 72,
 74, 75, 76, 78, 81, 96, 97
 Enklaar, F.A. 70, 71
 Eyck van Zuylichem, 65, 66
 Eyk, W.B.J. van 103, 116, 126
 Eijsvogel, W.F. 131
- Fardon, A.B. 17
 Ferf, A. 50
 Floh, J.H. 21
 Feen, G.B.C. van der 130
 Fraas, C. 87
 Frankenhuysen, van 51
 Fromberg, P.F.H. 52, 69, 72, 81
- Geertsema, C. 39, 67, 71
 Geertsema, C.J. 96, 97, 99
 Geluk J.Az., A. 64
 Geluk, J.A. 138
 Geuns, W.A.J. van 56
 Gevers Deynoot, D.R. 34
- Gevers van Endegeest, D.T. 44, 45,
 56
 Giltay, E. 127
 Gloger, C.W.L. 74
 Gorkom, K.W. van 125
 Grosz, P. 87, 88
- Haar, A.A. ter 73
 Haar, J. van der 64
 Hall, H.C. van 26, 28, 34, 35, 37,
 38, 39, 41, 42, 76, 81, 93, 95, 96,
 100, 101
 Ham, S.P. 131
 Hanedoes, H.A. 46
 Harting, P. 124
 Hartog, H.M. 38, 59, 78, 96, 97, 98,
 99, 106
 Hartstein, E. 46
 Hasselt, J.F.B. van 37
 Hazeu Cz., J. 69
 Heer, A. de 64
 Heeckeren, L.A.F.H. van 107
 Heidema, J. 142, 147
 Heidema, P. 97
 Hekker, R.C. 28
 Helge, J.E. 74
 Hemkes Kz., H. 70, 71
 Hengeveld, G.J. 47
 Hesteren, J.N. van 147
 Heukels, H. 140
 Heusden, J. van 69
 Heijman, P. 49, 50
 Hodges, Ch.H. 19
 Hoek, P. van 115, 117, 118, 125,
 127, 129
 Hoffman, B.W. 22
 Hoffmann, C.W. 126
 Honigh, C. 123, 124
 Hoogeveen Sterck, L. van 51
 Hoogh, B. de 110
 Hoorweg, K. 67
 Hora Siccama, 51
 Houven van Oordt, H.C. van der 43
 Huizinga, D.S. 11
 Hylkema, H.B. 59

- Ide, A. 84
 Iterson, W.J.D. van 41, 97
 Ittersum, F.A.S.A. van 34, 36
 Ittersum, J.W.C. van 37, 39, 97

 Jacometti, T.M.A. 53, 97
 Jansen, J.C.G.M. 58
 Jansen, J.F. 72
 Johnston, J.F.W. 81
 Joling, P. 69
 Jong, H. de 124
 Jong, K. de 124
 Jongkindt Coninck, C.J.M. 80, 96,
 120, 121, 123, 124

 Kamerling, Z. 131, 132
 Kars, A. 73
 Keestra, J.J. 143
 Kerler, J. 46
 Kerssemakers, F.X. 78
 Kiehl, J.H.F. 129
 Klein, E. 89
 Kock, H.M. de 26, 32
 Koenen, D.A. 109
 Koenen, J.H.D. 40
 Koetsveld, C.E. van 28
 Kok, J. 108, 144, 145, 147
 Koning, L. 69
 Koot, A. 86, 87
 Kops, J. 18, 19, 20, 22, 25, 26, 32,
 33
 Kregten, H.J. van 74
 Krelage, J.H. 126
 Kuyper, A. 118, 119
 Kijlstra, R.W. 12

 Laer, J.R.E. van 36
 Lako, S. 103
 Leeuw, L. de 49
 Leopold, M. 72
 Liebig, J. von 13
 Lienesch, G.J. 143
 Lodewijk Napoleon 23
 Loeff, J.A. van der 16
 Löhnis, F.B. 66, 117, 118, 126, 133,
 135, 140

 Logeman, W.A. 86
 Loo, J.W. van 17
 Loosjes, A. 86
 Lovink, H.J. 115, 118, 128
 Lubach, D. 87

 Mackay, D.J. 113
 Mansholt, D.R. 125, 147
 Martinet, J.F. 16
 Mayer, A. 119, 120, 123
 Meihuizen, L.S. 22
 Meulen, B. van der 114
 Middelbeek, G.F. 64
 Mock, W.A.L. 40
 Moll, J.W. 11, 26, 39
 Moorrees, J.A.N. 43, 46
 Moorrees, J.P.G. 35, 43
 Mulder, G.J. 34, 56, 81
 Mulder, L. 40, 53, 56, 60, 71, 82,
 95, 97, 98, 99, 100, 102
 Muller, J.F. 17, 18
 Munniks, J. 16

 Nolet, 86
 Nijhoff, G.C. 23

 Oever, H. ten 130, 132
 Offringa, C. 24, 131
 Onnes, H.J. 109
 Otterloo, M.D. van 70, 71
 Oudemans jr., A.C. 56
 Oudemans, C.A.J.A. 54, 81

 Paasman, A.N. 16
 Pas, J.J. 96
 Pel, P.K. 78
 Pesch, F.J. van 84, 103
 Philippona, L. 43
 Philips, J.F.R. 58
 Pitsch, O. 94, 95, 98, 99, 100, 101,
 102, 106, 107, 114, 119, 132
 Poel, J.M.G. van der 11, 14, 20, 21,
 28, 36, 52, 86
 Poeteren, N. van 131
 Polée, T. 132
 Ponse, H. 18, 20, 68, 69

- Posthuma, F.E. 129, 130
 Potter, F.J. 125
 Pous, P. 22, 23
 Prins, A.M. 114, 134
 Prinsen, P.J. 71, 76, 77

 Rappard, J.G. van 126
 Rauwenhoff, N.W.P. 34, 56
 Rauwerda, A. 140
 Ravenhorst, J. 50
 Reeden, J. van 142
 Reinders, C. 86
 Reinders, C.G. 86
 Reinders, G. 21
 Reinders, G. 44
 Reinders Dzn., G. 65, 83, 103, 106
 Riel, J.A. van 132
 Rietsema, I. 131
 Ritzema Bos, J. 129
 Römelingh, C. 40, 106
 Roessingh, H.K. 120
 Romburgh, P. van 129
 Rijkens, R. 106
 Rijkens, R.H. 11, 129, 130, 133, 136

 Salverda, A. 131
 Salverda, M. 42, 95, 97, 98, 99, 101, 104, 108, 112, 113, 116, 119, 120
 Sangers, W.J. 53
 Sassen, A. 60
 Schermbeek, A.J. van 126, 129
 Schey, L.T.C. 59
 Schimmelpenninck van der Oije, A.J. 107
 Schimmelpenninck van der Oije, W.A. 76
 Schoevers, T.A.C. 132
 Schröder, P.H. 32
 Schuurman, H. 127
 Sibinga Mulder, J. 129, 130
 Siczek, C.J. 118, 127
 Siegenbeek, M. 24
 Simons, G. 56
 Sloet, J.A.J. 20, 63
 Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E. 96, 97

 Slooten, J. van 128
 Sluis, W. 49, 50, 59, 60
 Smid, B. 48
 Smit, G.G. 147
 Smits, C. 138
 Smits, J.G. 96
 Snellen, E. 129
 Snellen, G.G. 40
 Snellen, J.B. 95, 97, 98
 Sneller, Z.W. 11
 Spahr van der Hoek, J.J. 55, 134, 138
 Spanjaard, 127
 Spengler, F.R. 40
 Springer, L.A. 126
 Staring, W.C.A. 36, 45
 Staring, W.C.H. 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 53, 58, 64, 81, 87, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 104, 106, 107, 112, 116, 119
 Steyn Parvé, D.J. 90, 100
 Stoppelaar, A. de 43
 Storm-van der Chijs, A.M.M. 145
 Stratingh, G.A. 44
 Stratingh Ez., S. 26
 Strick van Linschoten, P.H.A.J. 22
 Stumpf, G. 15
 Suringar, W.H. 51

 Talma, A.S. 128, 130
 Tex, C.A. den 28
 Themmen, W. 15
 Thiebout, C.H. 78, 79
 Thorbecke, J.R. 90, 91, 92, 112
 Timmer, F. 73
 Tol, D. van 17, 84
 Tongeren, J. van 64
 Tricht, J.P.C. van 77
 Tukker, A.J. 142

 Uilkens, J.A. 15, 22, 25, 26, 27

 Valckenier Suringar, J. 132
 Valkeman, A.J. 143
 Veeger, J. 63, 64, 70

- Veendorp, H. 144
 Veenendaal, J.H. 70, 71, 73
 Veenstra, G. 11, 84, 89, 140
 Veld, R.B. ter 143
 Veldink, J.G. 36, 37, 39, 53, 104,
 107
 Verschuren, H.A. 65
 Viruly Verbrugge, W.A. 55, 125
 Vis, W.Ph. 96
 Visser, J. de 131
 Visser van Hazerswoude, D. 136
 Vorsterman van Oyen, G.A. 50, 99,
 145, 147
 Vos, C. de 54
 Vrieze, K. de 48, 73, 74
 Vuyst, P. de 145

 Waldeck, P.F.L. 107
 Warmolts, E. 108, 113, 136
 Wennink, C.S. 84
 Went, F.A.F.C. 129
 Werkman, E.J. 20

 Werkman, P. 48
 Wessels, R.J.C. 11
 Westerdijk, J.Bs. 147
 Westerhof, A. 84
 Westerhoff, R. 31
 Wilkeshuis, C. 147
 Willem I 24
 Willem III 45, 49, 56
 Wint, R.S. van de 72
 Wisselink, W.H. 74, 138
 Witte, H. 54, 73
 Wolda, J.H. van 70
 Wolterbeek, W.J. 56
 Wttewaall, G. 31
 Wttewaall, J. 34, 36, 40, 45, 46, 81,
 120

 Zande, K.H.M. van der 117, 134,
 140
 Zappey, W.M. 18
 Zuylen van Nyevelt, J.P. van 44
 Zwiers, A.N. 140